

**Helsinški odbor za ljudska prava u Republici
Srpskoj**

**TRANZICIJSKA
PRAVDA U BOSNI I
HERCEGOVINI**

ZBORNIK RADOVA

www.helcommrs.org

Helsinški odbor za ljudska prava u Republici Srpskoj

**Tranzicijska pravda u Bosni i Hercegovini
– Zbornik radova**

Bijeljina, 2013/14.

Tranzicijska pravda u Bosni i Hercegovini - Zbornik

Autori:

prof. dr Zarije Seizović
dr sc. Goran Šimić
Denis Džidić
Ljubinka Petrović Ziemer
prof. dr Miograd Živanović
prof. dr Slavo Kukić
doc. dr Enes Osmančević
Vehid Šehić
Aleksandra Letić

Izdavač:

Helsinški odbor za ljudska prava u Republici Srpskoj

Za izdavača:

Branko Todorović

Urednik:

Aleksandra Letić

Grafički dizajn, prelom i štampa:

Mojić d.o.o. Bijeljina

Primjeraka:

200

CIP - Каталогизacija u publikaciji
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

341.231.14(082)

ТРАНЗИЦИЈСКА правда у

Tranzicijska pravda u Bosni i Hercegovini : Zbornik radova / [autori Zarije Seizović ... [et al.] ; urednik Aleksandra Letić]. - Bijeljina : Helsinški odbor za ljudska prava u Republici Srpskoj, 2015 (Bijeljina : Mojić). - 68 str. : graf. prikazi ; 28 cm

Tiraž 200. - Napomene i bibliografske reference uz tekst.

ISBN 978-99976-653-0-0

1. Seizović, Zarije [аутор] 2. Шимић, Горан [аутор] 3. Џидић, Денис [аутор] 4. Петровић Зиимер, Љубинка [аутор] 5. Живановић, Миоград [аутор] 6. Кукић, Славо [аутор] 7. Османчевић, Енес [аутор] 8. Летић, Александра [аутор] [уредник]

COBISS.RS-ID 5298968

Sadržaj

1. *Zašto je važno izučavati Tranzicijsku pravdu u formalnom obrazovanju*.....5
Aleksandra Letić
2. *Da li (ne)moguća pravda za sve žrtve rata u BiH?*.....9
Prof.dr Miodrag Živanović
3. *Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ)*.....19
Prof.dr sc. Zarije Seizović
4. *Suđenja za ratne zločine u Bosni i Hercegovini*.....26
Dr sc. Goran Šimić
5. *Značaj kulture sjećanja za koncept Tranzicijske pravde*.....31
Ljubinka Petrović-Ziemer
6. *Uloga medija u procesima Tranzicijske pravde*.....53
Doc.dr Enes Osmančević
7. *Uloga civilnog društva u procesima Tranzicijske pravde*.....58
Denis Džidić
8. *Civilno društvo u BiH i Tranzicijska pravda*.....62
Vehid Šehić

ZAŠTO JE VAŽNO IZUČAVATI TRANZICIJSKU PRAVDU U FORMALNOM OBRAZOVANJU?

Aleksandra Letić

Okvirni mirovni sporazum iz 1995. godine zaustavio je krvoproliće u Bosni i Hercegovini, ali je takođe institucionalizirao etničke podjele unutar zemlje, koje su se stvarale tokom oružanog sukoba. Država je danas podijeljena na dva entiteta, koji u političkom smislu djeluju skoro u potpunosti nezavisno, i jedan centralni nivo vlasti koji kontinuirano demonstrira slabost i krhkost u funkcionisanju. Ove političke i društvene podjele, koje se protežu po etničkim i entitetskim linijama, imaju direktne implikacije na procese suočavanja sa nedavnom prošlošću u BiH. Sa druge strane, proces suočavanja sa prošlošću i dalje predstavlja ključni korak za uspostavljanje stabilnog i trajnog mira u državi. Različite interpretacije nedavne prošlosti i oprečne ideje kako bi se trebalo odnositi prema zajedničkom naslijeđu nasilja i zločina, nastavljaju opterećivati društveni, politički pa i ekonomski razvoj zemlje, te produbljuju jaz među generacijama mladih ljudi u Bosni i Hercegovini, koji pripadaju različitim etničkim skupinama. No, ukoliko detaljnije pogledamo aktivnosti u oblasti Tranzicijske pravde, koje je Bosna i Hercegovina realizovala, uočićemo jedan apsurd. Država je realizovala ili i dalje realizuje niz aktivnosti iz oblasti Tranzicijske pravde, kao što su suđenja za ratne zločine, rješavanje pitanja nestalih osoba, reparacije za žrtve nad kojima su počinjeni zločini i reformu institucija. Međutim, negiranje ratnih zločina i patnji velikog broja žrtava tih istih zločina nikada nije bilo očiglednije nego u postojećim društvenim i političkim okvirima. Napori da se normalizuju odnosi unutar podjeljenog bosansko-hercegovačkog društva, pa na koncu i do pomirenja između nekad zaraćenih strana, su sporadični i skoro u potpunosti inicirani od strane jednog dijela građanskog društva bez velikog utjecaja i održivih rezultata. Razlozi za jaz između postojanja inicijativa Tranzicijske pravde u BiH i nedostatka istinskog suočavanja s prošlošću mogu se pronaći u činjenici da su skoro sve inicijative pokrenute zbog pritisaka i/ili zahtjeva međunarodne zajednice, koja je i sama učestvovala u većem broju istih (suđenja za ratne zločine, osnivanje Instituta za nestale osobe BiH, certificiranje policijskih službenika itd). Može se lako zaključiti da je većina tih aktivnosti sprovedena upravo zbog pritisaka međunarodnih aktera a ne kao prepoznata potreba bosansko-hercegovačkog društva, koje bi time pokazalo spremnost i zrelost da se suoči sa počinjenim zločinima iz nedavne prošlosti, te da se trajno distancira od ideologija, koje su dovele do krvoprolića.

Takođe, treba imati na umu da, iako postoje brojne aktivnosti iz oblasti Tranzicijske pravde u BiH, te aktivnosti su daleko od toga da su dovoljne i međusobno uvezane, što bi osiguralo neophodan holistički pristup u rješavanju pitanja iz ove oblasti. Procesi suočavanja s prošlošću, kako bi bili djelotvorni moraju biti rezultat društvenog dogovora oko zajedničkih ciljeva i vrijednosti između onih koji su krajnji korisnici tih procesa i onih koji su njihovi najvažniji akteri. U idealnom kontekstu, društvena rekonstrukcija nakon masivnih zločina i proces liječenja posljedica podrazumijevala bi realizaciju mehanizama Tranzicijske pravde, ali kao rezultat politički i društveno prihvaćene potrebe za procesima suočavanja s prošlošću. Na žalost, Bosni i Hercegovini nedostaje upravo to. Trenutno političko i društveno okruženje u Bosni i Hercegovini daleko je od potrebnog okvira u kome se mogu otvoriti bolna pitanja iz nedavne nasilne

prošlosti i pronaći rješenja za liječenje kolektivnih i individualnih rana jednog društva, koje je najviše propatilo u sukobima na prostoru bivše Jugoslavije početkom 90-tih godina prošlog vijeka.

Naprotiv, trenutna bosansko-hercegovačka politička i društvena stvarnost, koja demonstrira visok stepen podjeljenosti po etničkim i entitetskim šavovima dodatno ohrabruje etničke intepretacije zločina iz nedavne prošlosti, koje se manifestuju u heroizaciji zločinaca, glorifikaciji i romantizaciji zločina, negiranju patnji „onih drugih“ i dehumanizaciji žrtava, koje nisu iz sopstvene etničke skupine. Takvo društveno i političko okruženje najveću štetu nanosi onima koji su rođeni tokom ili nakon sukoba u BiH, jer je to jedina slika nedavne prošlosti koju mogu vidjeti, jedina priča koju mogu čuti, a koja je najmanje povezana sa utvrđenim činjenicama o nedjelima, koja su počinjena na tlu Bosne i Hercegovine. Radikalizacija mladih ljudi je neminovna posljedica takvog stanja, a sistem obrazovanja u Bosni i Hercegovini već 20 godina uspješno izbjegava preuzeti odgovornost i aktivnost za zaustavljanje ovog negativnog trenda među mladima.

Obrazovni sistem u BiH negira potrebu i sopstvenu ulogu u izgradnji zajedničkog sjećanja na počinjena nedjela iz nedavne prošlosti, koje bi zanemarilo etničku, vjersku, nacionalnu prizmu i zasnivalo se na utvrđenim činjenicama i na zajedničkoj želji da se ublaže posljedice zločina i patnji. No, obrazovni sistem u BiH zvanično u svom planu i programu ne tematizira događaje iz ratnih dešavanja tokom 90-tih, vrlo često se koristi i zloupotrebljava za izučavanje kulture i historijskog nasleđa samo jedne etničke i nacionalne skupine, u zavisnosti koja je skupina u većini na određenoj geografskoj teritoriji, dok se ostale etničke i nacionalne skupine, sa kojima se dijeli isti životni prostor i koje su u datom okruženju manjina, u najboljem slučaju zanemaruju a ponekad čak i predstavljaju u negativnom i degradirajućem kontekstu. Kada se pogleda način izučavanja zločina koji su počinjeni tokom 90-tih situacija je vrlo slična. Iako zvanično ne postoji sveobuhvatno izučavanje događaja iz perioda od 1992. do 1995. godine, to nikako ne znači da učenici i učenice ne dobijaju nikakve informacije o zločinima, patnjama, herojima i neprijateljima iz rata. Čak naprotiv, skrivenih sadržaja i poruka je mnogo i upravo u tome i jeste opasnost. Moguća šteta koja može biti načinjena mladim generacijama ogleda se u činjenicama da važan prostor kao što je obrazovni sistem biva zloupotrijebljen za širenje selektivnih, ličnih i nerijetko etnički obojenih stavova i intepretacija prošlosti učitelja i učiteljica, a koje vrlo često nemaju nikakvo uporište u utvrđenim činjenicama o istim tim događajima iz rata. A to je opasan scenario. Oni koji obrazuju mlade vrlo često nisu ni svjesni dugoročnog utjecaja koji imaju na mlade i koliko štete takvim ponašanjem mogu nanijeti tim mladim ljudima, njihovom sazrijevanju, poimanju svijeta, pravde, humanosti, solidarnosti i suživota, njihovom odrastanju i formiranju u emocionalno zdrava bića, koja su sposobna poštovati i štiti svoj i tuđi život. A to je još jedno nedjelo, zločin prema tim mladim ljudima. Gledajući tu realnost u bosanskohercegovačkom sistemu obrazovanja/odgoja mladih onda nema mjesta čuđenju zašto mlade generacije minimiziraju ako ne i u potpunosti negiraju zločine koji su počinjeni od pripadnika njihove etničke skupine, zašto glorificiraju i štite ratne zločince a umanjuju patnje i žrtvu pripadnika ostalih naroda. Skriveni sadržaji u obrazovanju, potpomognuti etničko obojenim društveno-političkim diskursom onemogućavaju mladima da spoznaju više od onoga što im se svakodnevno prezentuje, a to je kontinuirano ponavljanje priče o „žrtvi sopstvenog naroda, koji je nedužno napadnut od onih drugih i koji je samo zahvaljujući herojskim

naporima pojedinaca uspio odbraniti slobodu, vjeru, naciju i osigurati mir budućim generacijama“. Da je „borba za mir“ podrazumijevala i zločine nad nedužnim civilima, uništavanje njihove imovine, kulture i tradicije, o tome se ne priča, jer se to ne uklapa u romantično predstavljanje časne borbe sopstvenog naroda za pravdu i slobodu. A obrazovni sistem u BiH, fragmentiran kakav trenutno jeste, igra svoju skrivenu ulogu u formiranju mladih ljudi i njihovog shvatanja nedavne prošlosti, koja je zasnovana na poluistinama i subjektivnim intepretacijama onih kojima mladi ljudi vjeruju, njihovim učiteljima i učiteljicama.

Ako se uzme u obzir, da obrazovanje u Bosni i Hercegovni nije „državni posao“ nego se glavne odluke u ovoj oblasti donose na nivou entiteta i kantona, a iste te administrativne jedinice uglavnom vode monoetničke i jednonacionalne političke strukture moramo, na žalost, zaključiti da su škole odavno postale nove arene za stvaranje sukoba, koje koriste sofisticirane metode za odgoj mladih generacija o podjelama, iracionalnom strahu od svega što je drugačije i nepovjerenju prema susjedima, koji se od njih samih razlikuju samo u načinu kako, ako uopšte, prakticiraju svoju vjeru. Danas, na žalost, već vidimo posljedice ovog stanja. Na demonstracijama, sportskim i drugim javnim događajima majice sa likovima ratnih zločinaca nose djeca, koja nisu bila ni rođena, kada je tragični ratni sukob na prostoru BiH odnio mnoge živote.

Naravno da obrazovni sistem u BiH nije jedini krivac za ovakvo stanje. On revnosno prati ostale strukture društva u prihvatanju i primjeni obrasca isključivosti. Utjecaj medija u tom kontekstu se ne smije i ne može zanemariti, a upravo medji još uvijek imaju veliku moć u formiranju javnog mjenja kod prosječnih građana. Generalna medijska slika u zemlji uglavnom prati etničke i entitetske podjele, dok je broj onih medija koje nastoje postati i ostati objektivni i profesionalni zanemarujuće mali. Političke elite kontrolišu medije ekonomski pa onda i urednički dio njih, što rezultira jednostranim i striktno kontrolisanim sadržajima, koji se nude građanima. Pitanja iz oblasti suočavanja s prošlošću, ukoliko uopšte dobiju prostor da se o njima govori i piše, ponovo se predstavljaju kroz etnički i nacionalnu prizmu, zavisno od toga, kojoj skupini su namjenjeni i čije etničke i nacionalne osjećaje trebaju probuditi ili osnažiti. Isti onaj obrazac, koji primjenjuje i obrazovni sistem, ali i drugi segmenti društva, samo direktnije i javno, mediji formulišu na način da ga široke narodne mase lako mogu shvatiti pa tako i prihvatiti. Patnje drugih, činjenice o ratnim zločinima koje su utvrđene van razumne sumnje, pozitivne priče koje govore o solidarnosti i humanosti između pripadnika različitih etničkih skupina vrlo rijetko nađu svoj prostor u postojećoj medijskoj slici u BiH.

Pored obrazovnog sistema i medija u BiH, koji nedvosmisleno doprinose podjelama, stvaranju atmosfere straha, nepovjerenja, negiranja i netolerancija između različitih etničkih i nacionalnih skupina, važnu ulogu, ako ne i najvažniju u kreiranju negativnih društvenih trendova po pitanju normalizacije odnosa nakon oružanog sukoba igraju političke elite na svim nivoima vlasti. Političko vodstvo se i dalje oslanja na političku retoriku koja je zasnovana na etničkim podjelama i na takav način (po)ostaje najsnažniji zagovarač jednostranog posmatranja procesa suočavanja s prošlošću. Nema sumnje da agende političkih subjekata u BiH uključuju pitanja iz nedavne nasilne prošlosti. Posebno za vrijeme pedizbornih kampanja ili u momentima važnih političkih odluka, politički lideri vrlo rado potegnu pitanja krivice za zločine iz 90-tih, ali prvenstveno sa ciljem da se još više poveća jaz i nepovjerenje između različitih etničkih skupina. Odsustvo istinskih građanskih političkih opcija. Procesi suočavanja s

prošlosti, uključujući suđenja za ratne zločine, inicijative kazivanja istine, reparacije i memorijali i institucionalne reforme, koji se trebaju dešavati na državnom nivou i uključivati odgovornosti svih, neovisno kojoj etničkoj i nacionalnoj skupini pripadali većim dijelom se odvijaju od strane političkih aktera, jer bi objektivni pristup zajedničkoj nasilnoj prošlosti koji je zasnovan na činjenicama upravo ovim političkim akterima uzeo naj snažniji politički argument: sistematsko poricanje odgovornosti sopstvene etničke skupine i patriotizam koji podrazumijeva neupitnu podršku za isto to poricanje.

Imajući sve ovo u vidu, teško je zaključiti sa preporukom što je potrebno činiti kako bi se zaustavio sukob unutar države, koji se i nakon rata snažno vodi, koristeći sofisticiranije i skrivenije metode. Što treba učiniti da bi se mladim generacijama bar pružila prilika da izrastu u emocionalno zdrave osobe koje ne mrze, koje se ne plaše, koje umiju prepoznati razliku između dobra i zla i nedvosmisleno se distancirati od svega što je devijantno i što je zločin. Najvjerovatnije se političke elite neće lako distancirati od svojih zapaljivih nacionalističkih retorika koje im garantuju lake pobjede na izborima, mediji će najvjerovatnije i dalje biti pod političkom kontrolom i prenosiće većim dijelom one sadržaje za koje dobiju odobrenje. No, postoji šansa za preokret ukoliko se napori usmjere prema obrazovnom sistemu. Nekoliko generacija mladih smo izgubili, no može se uraditi nešto korisno za naraštaje koji tek dolaze. Ako se vratimo izvornim zadacima obrazovanja i odgoja, pored prenosa znanja i vještina, ono treba doprinijeti i društvenom razvoju. Procesi suočavanja sa prošlošću, ako su zasnovani na činjenicama, lišeni lažne patetike i nacionalističke romantizacije izvanredno su sredstvo za kreiranje bolje, sigurnije, humanije budućnosti u ovoj zemlji. Obrazovni sistem ima šansu ali i obavezu da mladim ljudima pomogne da shvate prošlost, prihvate činjenice i zajedno rade na izgradnji kulture sjećanja i poštovanja interkulturalnog nasljeđa zajedničkog nam životnog prostora. Mlade generacije moraju se podučiti da preuzmu odgovornost, ne za zločine koji su počinjeni u njihovo ime i prije nego što su i sami rođeni, nego za način kako se oni prema tim zločinima odnose. Ovaj Zbornik radova, kroz različite discipline, daje drugačiji osvrt na procese Tranzicijske pravde, pokušavajući objasniti koliko mehanizmi Tranzicijske pravde imaju direktnu vezu sa našim svakodnevnim životima i utječu na nas, a da mi toga možda nismo ni svjesni. Ovaj Zbornik ima za cilj da inspiriše i potakne na razmišljanje one koji uče, ali i one koji podučavaju. I jedni i drugi mogu imati korist od ovog Zbornika, ukoliko su spremni učiniti samo jednu stvar: na trenutak biti samo čovjek, bez nacije, etnosa i vjere.

DA LI JE (NE)MOGUĆA PRAVDA ZA SVE ŽRTVE U BiH?

Prof.dr Miodrag Živanović

Ovaj dio našeg rada tretiraće jedno koliko važno toliko i kompleksno pitanje: da li je – i pod kojim uslovima – moguća pravda za sve žrtve u Bosni i Hercegovini?

Već u samom pitanju, nagoviješteno je htijenje da se razmatranje usmjeri, prije svega, na one sadržaje i procese koji, na različite načine, katkad omogućavaju, a daleko češće blokiraju, ostvarivanje pravde za sve žrtve u Bosni i Hercegovini. Tu susrećemo, dakako, i ono što je retrogradno, konfliktno, protivurječno – pa i paradoksalno. Komentar koji slijedi nema pretenziju da cjelovito analizira pomenute sadržaje i procese (to jednostavno nije moguće s obzirom na namjenu ovog izdanja i njegov obim), ali čini se da može biti koristan kao jedna, vjerovatno korektna, identifikacija problema koji je pred nama. A što se tiče potencijalnih i stvarnih rješenja – njih je moguće dati tek u naznakama.

Pa, uputimo se temi.

Ako uvažavamo opšteprihvaćeni stav da je pravda biti na strani prava, onda bi se moglo reći sljedeće:

Temeljne karakteristike bosansko-hercegovačkog miljea – dakle, one koje su relevantne za našu temu – mogli bismo uslovno strukturirati u sljedeće cjeline:

1. Strukturalni poremećaji u bosansko-hercegovačkom društvu
2. Protivurječnosti i paradoksi u normativnoj sferi
3. Karakteristike područja subjektiviteta
4. Percepcija istine
5. Politike i prakse institucija međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini

Prije prelaska na komentar o ovim cjelinama, čini se nužnim jedna napomena. Naime, u Bosni i Hercegovini postoji jedan opšti poremećaj koji se manifestuje kao protivurječnost između unutrašnjeg ustrojstva bosansko-hercegovačkog društva s jedne i generalnog cilja tranzicije, s druge strane. Radi se o tome da je konstituens našeg društva kolektivitet ili kolektiviteti (tri etnosa), oko kojih se oblikuju i profiliraju društveni odnosi. Drugim riječima, mi ovdje živimo, radimo i stvaramo ekonomske, obrazovne, kulturne i svake druge vrijednosti, ne kao ljudi već isključivo kao Srbi, Hrvati, Bošnjaci (pa i kao tzv. *ostali*). Na drugoj strani, generalni cilj tranzicije jeste da se ovdje instalira model zapadnog liberalnog kapitalizma, čija je osnova ili čiji je konstituens, građanin kao pojedinac. I naravno, pomenuto realno ustrojstvo društva i takođe pomenuti generalni cilj tranzicije – nisu spojivi. U političkom smislu, a još više u ljudskom smislu, ovdje se radi o paradoksu, tačnije, o paradoksalnoj osnovi na kojoj egzistiraju sadržaji i forme društvenih odnosa u Bosni i Hercegovini.

Ovaj paradoks, koji možemo označiti kao bh paradoks, kako ćemo vidjeti, bitno određuje ukupnu stvarnost BiH, pa i procese vezane za ono što nazivamo tranzicijska pravda. A u okviru toga, pomenuti paradoks odlučujuće utiče na mogućnosti odnosno nemogućnosti realiziranja pravde za sve žrtve u Bosne i Hercegovini.

1. Politički sistem je postavljen tako da njegovi dijelovi koji bi, po logici stvari, trebali imati identičan status – to nemaju. Naprimjer, težište funkcionisanja institucija sistema na plovini teritorije Bosne i Hercegovine je na nivou entiteta i opština (Republika Srpska), dok je u drugom entitetu (Federacija BiH) ključna institucija kanton (10 kantona), a opštine i institucije na nivou Federacije BiH nemaju bitnu ulogu. I da kažem sasvim konkretno: zbog svega toga, u Bosni i Hercegovini trenutno postoji najmanje 13,5 država i to: dva entiteta, deset kantona, jedan distrikt – a ono pola države su organi na nivou BiH koji upravo tako polovično i funkcionišu. Radi se o takvom poremećaju u kojem je političko uređenje države postavljeno asimetrično i gdje se svaki dio, svaka institucija sistema, može ponašati eks-centrično i funkcionisati maltene sama za sebe, po sopstvenim pravilima. Tako, recimo, to može Republika Srpska, to može svaki kanton itd. Na djelu nemamo decentralizovanu državu, već jedno njeno policentrično ustrojstvo. Naravno, ovome je nužno dodati i činjenicu da su pomenute institucije političkog sistema, instalirane opet isključivo na etničkom osnovu, na etnički gotovo čistim teritorijama.

Ovdje možemo identificirati ono što pripada opštim mjestima kako naše naučne spoznaje, tako i našeg života: dakle, asimetričnost sistema, njegovu policentričnost i etnifikaciju.

Pomenuta asimetričnost sistema je, sama po sebi, diskriminatorna, jer građani nemaju isti status, prava, odgovornosti itd. - u različitim dijelovima sistema. Konkretno, veći dio svojih potreba, interesa i prava, stanovnici na teritoriji Republike Srpske, zadovoljavaju u opštinama. U Federaciji Bosne i Hercegovine, to moraju činiti na nivou kantona (jer, opštine nemaju osobito bitne ovlasti) i to sve do onih prava koja su regulisana kantonalnim ustavima. Drugim riječima, dvostепенost sistema u Republici Srpskoj (opština – entitet) i istovremena trostepenost u FBiH (opština – kanton – entitet), stavlja građane u različit položaj. Upravo na taj način, odnosno, iz takvog strukturalnog poremećaja, direktno se proizvodi diskriminacija i sve ono što blokira provođenje bilo kakve pravde pa i tranzicijske. U kontekstu naše teme, mi, zapravo, imamo posla ne sa onim što se zove ljudska žrtva, nego – rečeno i sa dozom cinizma - imamo posla sa opštinskim, kantonalnim, entitetskim i ne znam kakvim još žrtvama.

Ovo je čak i morbidno. Nažalost, ali tako je.

Samo još jedan mali aneks: policentričnost sistema takođe proizvodi, iznutra, diskriminaciju građana i to tako što ih (posebno u kantonima, entitetima, distriktu i drugim čudovišnim tvorevinama aktuelnog ustrojstva Bosne i Hercegovine) stavlja u međusobno različit položaj. A tu onda doista nije moguća ista pravda za sve žrtve.

Svemu prethodnom, nužno je dodati da etnifikacija sistema možda najviše producira diskriminaciju: svi dijelovi sistema bazirani su na etničkoj matrici i to tako što funkcionišu na etnički čistim teritorijama. Kako je poznato, etnifikacija sistema je instalirana Ustavom BiH, kao i entitetskim i kantonalnim ustavima, te nizom zakonskih i podzakonskih akata. U skladu s tim, u Bosni i Hercegovini ne žive ljudi, nego isključivo Bošnjaci, Srbi, Hrvati, pa i oni koji se – opet morbidno - tretiraju kao „ostali“. Otuda i žrtve nemaju karakter ljudskih žrtava, već su to bošnjačke, srpske i hrvatske žrtve. Što se tiče žrtava „ostalih“, o njima se gotovo i ne govori.

Bezbrojni su primjeri osnivanja i djelanja različitih institucija koje su se bavile i koje se bave prebrojavanjem „jednih“, „drugih“ i „trećih“ žrtava. Ti primjeri su, zapravo, isto onoliko brojni koliko su brojni i primjeri politizacije svakog izgubljenog života.

Reprodukcija pa i progresija, ovih temeljnih strukturalnih poremećaja, zasnovanih na bh paradoksu, zbiva se na tragičan način i u obrazovanju. Tri međusobno nekompatibilna modela obrazovanja (sa različitim nastavnim planovima i programima, udžbenicima itd) egzistiraju – pojednostavljeno rečeno – kao vlasništvo ovdašnjih konstitutivnih naroda, tačnije, njihovih političkih elita. Dakle, i obrazovanje je organizovano kao dio ili sektor plemenskog ustrojstva cijelog društva, što producira, naravno, krupne negativne posljedice u jednom dužem periodu. Tako, umjesto da bude resurs koji proširuje, naprimjer, horizonte susreta sa prošlošću i jednog relevantnog odnosa prema žrtvama i pravdi za njih – obrazovanje biva upravo sistem koji multiplicira blokade.

2. Pored prethodnog, u normativnoj sferi takođe postoje bitni poremećaji, odnosno, paradoksi. Ova sfera bi trebala biti uslovljena, s jedne strane onim što se naziva društvena realnost, a sa druge strane opštim društvenim i politički dugoročnim ciljevima i interesima. I to bi bilo nešto što je prirodno. Međutim, u našem slučaju, normativna sfera je instalirana u društvenu stvarnost izvana, što će reći neprirodno, ona je, zapravo, oktroisana. Ali i to oktroisanje je provedeno takođe isključivo na bazi etničke matrice. Pojednostavljeno rečeno, cjelokupna legislativa bosansko-hercegovačkog društva je zbirka plemenskih akata.

Ustav Bosne i Hercegovine, zajedno sa amandmanima na entitetske ustave, koji inače i ne određuje kakva je to država Bosna i Hercegovina i da li je uopšte država, tretira nas ne kao građane ili kao ljude, već isključivo kao Srbe, Hrvate, Bošnjake i tzv. ostale. Na toj osnovi, Ustav BiH instalira i institucije političkog sistema (o čemu je već bilo riječi). Problem društvene, kolektivne i individualne slobode, ustavno se rješava tako da su sastavni dijelovi Ustava BiH najvažnije međunarodne konvencije i deklaracije o ljudskim pravima i slobodama. Ali, istovremeno, u svim svojim članovima, a sasvim suprotno ovim deklaracijama i konvencijama, Ustav BiH je diskriminatorski.

O tome su već date određene naznake. Zato bi ovdje trebalo dodati nešto sasvim pojednostavljeno: u ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine, recimo, sve institucije (bez obzira na naziv) su, zapravo svojevrsni „domovi naroda“. Naprimjer, tročlano Predsjedništvo BiH u suštini nije šef države, već je jedan osobeni „dom naroda“. Vijeće ministara BiH je takođe „dom naroda“ jer je isključivi kriterij izbora članova ovog organa izvršne vlasti – opet etnička pripadnost (a ne znanje, sposobnosti, posjedovanje vizije razvoja itd). I dalje: Predstavnički dom u Parlamentarnoj skupštini BiH, nije dom predstavnika građana, nego opet „dom naroda“. Naime, odluke ove institucije ne važe ako se za njih ne izjasni većina poslanika iz jednog ili drugog entiteta! Riječ je o tzv. „entitetskom glasanju“ koje je odlučujuće. A to glasanje je opet zbir onih glasova sa gotovo čistih etničkih teritorija. Rečeno razumljivije, u ovom skupštinskom domu je – paradoksalno – moguće da prijedlog, recimo jednog zakona, ne prođe čak i ako je dobio više od 50% ili 60% glasova poslanika. Ukoliko, naravno, nema tzv. „entitetsku većinu“. Moglo bi se nabrajati do beskonačnosti, „domovi naroda“ su i i svekolike druge institucije sistema, poput različitih savjeta, agencija, zavoda, upravnih odbora itd. „Domovi naroda“ su i institucije pravosudne vlasti, tako da su i one ništa drugo do (nažalost) bitan dio sveopšte nacifikacije društva, te iz takve strukturalno postavljene pozicije, ni u kom slučaju ne mogu raditi u interesu pravde.

To možda nisu niti paradoksi. Možda su karikature: naprimjer, prema odredbama Ustava BiH, možete (u slučaju promjene člana tročlanog Predsjedništva BiH) postati šef

države sa samo devet glasova Doma naroda (od ukupno 15) u Parlamentarnoj skupštini ovdašnje države.

Naravno, primjeri su tek primjeri, ili slike iz života. Ali, možda imaju veću težinu od svekolike literature ili ovdašnjih političkih programa. Ako je tako, vrijedilo bi, doista, promisliti o temeljnim promjenama onoga što nazivamo normativnom sferom opstojanja Bosne i Hercegovine. Pa i opstojanja pravde za sve njene žrtve. Pokazuje se, naime, da upravo to i takvo ustrojstvo, dobrim dijelom proizvodi daljnje deformacije.

Jer, ovdje treba otvoreno reći da i pravosuđe, protokom godina i apsolutne dominacije etničke matrice, funkcionise tako što, gotovo nesvjesno, vrši procesuiranja u ime etničkih kolektiviteta, a ne u ime zločinca i žrtve. A u nekim normalnim prilikama i normalnim društvima, zločinac je onaj koji je pojedinac, koji ima ime i prezime, te koji tek u nekom drugom ili trećem planu ima pripadnost nekom kolektivitetu. Tako je i sa žrtvom. Međutim, nerijetko je drugačije, pa u svijesti većine ljudi, u javnom mnijenju, imamo percepciju o tzv. „bošnjačkim“, „srpskim“ ili „hrvatskim“ presudama. Naravno i o „bošnjačkim“, „srpskim“ i „hrvatskim“ žrtvama. Tek podsjećanja radi, vrijedi pomenuti da se, naprimjer, broj poginulih u Srebrenici utvrđivao nagodbom (kao na pijaci) i to uz posredovanje predstavnika međunarodne zajednice. Ili, da je gotovo svaka presuda osumnjičenom za ratne zločine bila „presuda narodu“ iz kojeg ovaj potiče, a ne njemu lično. Tako su zločinci, na različitim stranama u Bosni i Hercegovini (pa i šire) postajali heroji, a žrtve ništa drugo do puki argument za pomenuto „herojstvo“. Dakako, proizvedeni su – a i dalje se proizvode – stereotipi po kojima su svi Bošnjaci „fundamentalisti“, svi Srbi su „genocidni“, a svi Hrvati su „ustaše“.

I to, upravo ovdje, dakle, u Bosni i Hercegovini.

Ako je to tako, onda bi pravosuđe moralo imati daleko veći imunitet na ove stereotipe, ali i na svekolike forme političkih uticaja, pa i korupcije koja je ovdje postala stil života.

A sa druge strane, upravo zbog svega prethodnog, pravosuđe bi moralo i proširiti normativno određenje pojma „žrtve“. U našim aktuelnim uslovima, a nažalost i u jednom budućem, doista dugom periodu, svi žitelji Bosne i Hercegovine bi morali i formalno-pravno dobiti status „žrtve“. No, to je tema koja prevazilazi okvir ovog razmatranja.

3. Nacionalizam je postao prosječno stanje društvene svijesti, društvo je izgubilo svoje diferencirane društvene grupe (srednja klasa je destruirana, na djelu imamo urbicid kroz inverziju ruralnog i urbanog, mlada generacija je fizički tu, a mentalno je vani, socijalni ambijent čini, zapravo, jedna amorfna masa čiji je jedini znak raspoznavanja etnička pripadnost itd), politika se reducirala na brutalnu borbu za vlast u kojoj partije nemaju ideje, programe i vizije, već ih samo zanima kako da na izborima dobiju 50% plus jedan glas, korupcija i kriminal, uticaj neformalnih grupa na sam život su naša svakodnevnica ... I tako dalje.

Drugim riječima, u jednoj kompleksnoj interakciji, realitet je proizvodio ovakvo stanje na subjektivnom planu, a to isto stanje, sa svoje strane, jačalo je i multipliciralo strukturalne poremećaje u dubini samog društva. Na ovom mjestu, sasvim sigurno, nemoguće je dati validnu analizu ovakvog stanja, ali mi se čini nužnim da, opet u formi napomena, ponudimo bar upozorenja.

Prethodno je navedeno da su, prema nalazima nekoliko respektabilnih socio-psiholoških istraživanja (Sarajevo, Banja Luka, Tuzla, Mostar i dr) etničke distance u Bosni Hercegovini danas izuzetno velike. U pojedinim segmentima one su veće nego li u

ratnim godinama, s tim da se sada, naravno, pojavljuju u jednoj rafiniranoj formi. Te i takve podjele, dakle, međusobne udaljenosti ovdašnjih naroda, nužno destruiraju društveno tkivo i otvaraju pitanje stvarnog, suštinskog postojanja u Bosni i Hercegovini. Zato nije čudo da u svijesti naših građana dominira na prvom mjestu, evropski identitet, na drugom etnički, a onaj državni je na trećem. Ovo se može tumačiti na različite načine, ali je - po istraživačima - dominantno opredjeljenje naših ljudi za evropski identitet, jednostavno supstitucija, dakle, zamjena za nepostojeći državni ili bilo koji drugi autentični identitet. I da kažem skoro anegdotski: ako je to tako, onda imamo opet paradoks u kojem se građani BiH većinom osjećaju kao Evropljani (ili bar tako izjavljuju), a istovremeno je država u kojoj žive, po svemu, od Evrope isuviše daleko.

Dalje, svi ovdje pominjani, a posebno poremećaji strukturalne prirode i poremećaji u normativnoj sferi, apsolutno su nivelirali ideološke sadržaje u politici. Prvih godina nakon rata, donekle je još i postojala ideološka diferencijacija: postojale su, naime, dvije i pol ideologije i to ideologija nacionalizma, zatim, jedna balkanska varijanta socijaldemokratije dok su ono pola treće ideologije zastupali bivši komunisti. Ali, danas je i ovaj ideološki milje transformiran. Naime, dejstvo etničke matrice koje ima svoj legalitet i legitimitet kroz cijelu normativnu sferu, poništio je ideološke razlike. Svaka politička partija je nosilac etno-nacionalne politike i to ne zato što ona to želi već što na drugi način jednostavno ne može egzistirati. Rečeno razumljivije, danas u Bosni i Hercegovini nema, naprimjer, socijaldemokratskih, liberalnih, pa niti nacionalističkih političkih partija - sve partije postoje samo i isključivo kao bošnjačke, srpske i hrvatske. Naravno, sasvim nužno, u parlamentima - na svim nivoima odlučivanja - tako su strukturirani i klubovi poslanika koji su faktički ništa drugo do klubovi predstavnika ovdašnjih naroda.

S tim u vezi je i uvođenje kategorije vitalnog nacionalnog interesa u ustavni sistem i u političko odlučivanje (uz napomenu da nije precizirano šta je ta kategorija). Kada je riječ o ideologiji i politici, ovo ima najmanje tri bitne posljedice. Prva je ta da se, gotovo automatski, u povlaštenu položaj stavljaju nacionalne političke partije kao autentični zastupnici vitalnih nacionalnih interesa. Drugo, to čak znači da ove partije na izborima moraju i pobijediti da bi se omogućila zaštita pomenutog interesa. Indirektno, ove partije su zaštićene ustavima i samim Izbornim zakonom. I treće, to nužno prisiljava i ostale političke partije, pa i one koje bi trebale biti socijal-demokratske ili neke druge provenijencije, da vode i propagiraju iste one politike kakve proizvodi život apsolutno reduciran na etničku matricu. I tako smo dobili apsolutnu nivelaciju koja nas upozorava da, što se tiče ideologije, nemamo šta birati - jer, na sceni je, zapravo, Jedno: možemo samo glasati za ove ili one predstavnike Istoga. Dakako, uz jednu bitnu napomenu da to Isto ima tri dijela koji su, promatrano spolja, međusobno različiti, a iznutra su identični, jer proističu iz istog izvora.

Dakle, ovdje je na djelu ideološka nivelacija. Ova nivelacija, sa svoje strane, bitno sužava političku sferu samo na područje operativno-tehničkih aktivnosti subjekata vezanih za izborne kampanje, iza čega politički programi stoje tek reda radi. I naravno, operativno - tehničke aktivnosti, da bi bile realizovane, zahtijevaju hijerarhiju i adekvatnu organizaciju poslova, kao i čelnike koji će to sve skupa voditi. I tako se, na ovaj način, profiliraju zapravo političke partije liderskog tipa.

Poznato je kako i na koji način djeluju ove partije, ali ovdje je za nas interesantan samo jedan aspekt. Radi se, naime, o tome da partije liderskog tipa proizvode visok stepen političke isključenosti sopstvenog partijskog članstva. A u drugoj instanci, ova činjenica

često ima za posljedicu da i članstvo apstinira kako od političkog angažmana tako i od izlaska na izbore.

Kao rezultat strukturalnih poremećaja, ali i drugih faktora koji determiniraju socijalnu isključenost, ovdje se ispostavlja još jedan problem. Naime, riječ je o odgovornosti.

Naše društvo se može označiti kao neodgovorno društvo, ali bi valjalo vidjeti zašto je to tako. Stručnjaci iz različitih područja, ponudiće nam isto tako različite odgovore. No, mi sada ne možemo ulaziti u to zaista (pre)široko polje, već ćemo se zadržati samo na onome što je vezano za strukturalne poremećaje i njihove posljedice. A radi se o sljedećem: u našem društvu postoji instalirana inverzija odgovornosti i to tako što oni koji su birani, ne odgovoraju biračima (što bi bilo ne samo prirodno, nego i nužno), već odgovaraju institucijama međunarodne zajednice u BiH (prevashodno mislim na OHR i OSCE). I to je normativno regulisano na legalan i legitiman način. No, baš zbog toga oni koji su birani, svoj angažman i usmjeravaju prema pomenutim institucijama, nastoje ih, na ovaj ili onaj način, zadovoljiti, nastoje im se dopasti i što je moguće mirnije i duže ostati u strukturama vlasti. A na drugoj strani, naravno, svi doista krupni društveni problemi se ne rješavaju, pojavljuju se novi, društveni procesi sve više poprimaju konfliktni karakter, život se razara tako reći iznutra – a za političare kao da se ništa ne dešava. Jer, njihova pozicija, se doista može odrediti kao komformizam. Što se tiče odgovornosti, ta pozicija je u punom smislu riječi takva da bi svaka promjena postojećeg, bitno narušila svekolike ugodnosti što ih komformizam pruža.

Posljedice ovdje opisane inverzije odgovornosti su, naravno, teške. Jedna od njih, upravo bitna za stanje na ovom, subjektivnom planu, jeste i - opet paradoksalno – samoisključivanje političkih subjekata iz politike. Pošto su se odrekli odgovornosti, politički subjekti i nemaju potrebe niti valjanog razloga za istinskim političkim angažmanom. Angažman treba biti obaveza onih koji biraju (birači) i onih kojima izabrani odgovaraju (institucije međunarodne zajednice u BiH). Tako se pozicija političkih subjekata može ocijeniti kao autistična.

Ako je tačno da autizam predstavlja onaj poznati i neizlječivi oblik oboljenja, onaj medicinski slučaj, u kojem su veze pojedinca (a u politici i institucija) sa životom svedene na minimum ili pak uopšte ne postoje – onda su deformacije u sferi subjektivnog ne samo političke nego i medicinske prirode. No, kako god se uzelo, autizam u ovom smislu, dovodi do nepostojanja autoriteta naših političkih institucija i samih političara. Tačnije rečeno, radi se o dislokaciji autoriteta. Jer, čim su oni svoju odgovornost prepustili nekom drugom, njemu su prepustili i sopstveni autoritet. I golim okom se da vidjeti koliki je autoritet, recimo, Predsjedništva BiH, Savjeta ministara BiH, poslanika koji navodno predstavljaju građane u državnim, entitetskim ili kantonalnim parlamentima itd. Istim tim, dakle, godlim okom, može se vidjeti i koliki i kakav je autoritet institucija pravosuđa koje je tu svoju, vjerovatno najvažniju karakteristiku, predalo (a možda i prodalo) političkim, tačnije, partijskim elitama. Ishodište je, dakako, prepoznatljivo: onoliko koliko u stvarnosti ima ove predaje ili prodaje – toliko nema nezavisnosti pravosuđa. I utoliko nema pravde za sve žrtve.

Jer – to smo već djelimično i nagovijestili u prethodnom tekstu – pod direktnim uticajem establišmenta, odnosno, vrhova političkih partija i njihovih lidera, pravosuđe takođe funkcioniše u morbidnom znaku broja tri. Kada je riječ o lokalnom pravosuđu, zavisno od toga na kojoj teritoriji i sa kakvim je ona etnički većinskim stanovništvom – i pravosuđe dobija etnički predznak. A to će, u pomenutom sticaju stvari, reći i partijski karakter. Jer, vidjeli smo, partijske elite su centri političke moći, a ne institucije sistema,

dakle, ne parlamenti, vlade itd. Ove institucije su, pojednostavljeno rečeno, samo transmisija, dakle, prenosni mehanizam za odlučivanje o onome što je partijski već odlučeno. Drugim riječima, politička moć je isisana iz institucija odlučivanja i dislocirana u vrhove političkih partija. Tako smo u posljednjih skoro dvadesetak godina doživjeli da o našoj sadašnjosti i budućnosti ne odlučuju te institucije nego dva tri ili četiri partijska lidera. Možda danas šest. Ali, taj broj nije bitan, jer oni jednostavno na to nemaju pravo. Doista, karikaturalno izgledaju primjeri partijski dirigovanih smjena ove ili one kantonalne ili entitetske vlade svakih mjesec dana ili, pak, u isto tako kratkim periodima, rastakanja postojećih i stvaranja novih tzv. parlamentarnih većina. Nažalost, pravosuđe je često talac ovakve političke prakse.

I da dodam: uzrok ovome nije samo u pomenutoj inverziji odgovornosti, već i u tome što je dobar dio biranih, upravo personalno kompromitovan, bilo kao obični učesnici ili kao bitne poluge u svijetu kriminala i korupcije. No, to je, dakako, posebna tema. Svemu prethodnom treba dodati da se, u takvoj situaciji, na subjektivnom planu stvara duboko nepovjerenje onih koji biraju u one koji su birani.

I naravno, sve ovo bitno utiče na političku isključenost građana. Forme ove isključenosti su raznovrsne: izborna apstinencija, socijalna pasivnost, samoizolacija itd. Ali, ovdje treba dodati da su, nažalost, u strukturi apstinencija, najvećim dijelom oni koji bi trebali činiti progresivnu snagu društva. Na izbore izlaze prevashodno najkonzervativniji dijelovi ovdašnje populacije. Drugim riječima, na toj sceni postoji socijalni vakum i to, naravno, ne može biti osnova za bitne socijalne promjene.

Naravno, to ne može biti niti osnova za promjene strukturalne pozicije pravosuđa, pa niti njegove nužne unutrašnje preobrazbe. One preobrazbe koja će voditi ka pravdi, a ne ka politiziranoj pravdi. Ovo je generalni stav, koji uz sav respekt prema pojedincima u pravosuđu koji – uprkos pomenutom teškom strukturalnom poremećaju – nastoje sačuvati dignitet profesije i uopšte društvene uloge pravosuđa, pokazuje da je ta preobrazba ili renesansa pravosuđa gotovo nemoguća u bliskoj budućnosti.

No, ovdje postoji još nešto što u ravni subjektiviteta blokira bilo kakve promjene. To je jedan osobeni proces koji je iniciran, prije svega, ratnim i postratnim događanjima na ovim prostorima, a dijelom i prethodnim događanjima na tlu bivše Jugoslavije. Riječ je o uticaju religije, odnosno, vjerskih zajednica na stanje društvene svijesti u Bosni i Hercegovini. Na tom planu, generalno posmatrano, došlo je do toga da vjerska pripadnost biva, zapravo, statusno pitanje i da uticaj vjerskih institucija postaje stvarni politički uticaj. Čak i dalje i dublje: o bitnim, o najvažnijim političkim pitanjima odlučuju vjerske zajednice. One donose, naprimjer, odluke o svojevremenoj reformi policije u Republici Srpskoj, one odlučuju u ime Bošnjaka o obrazovnim programima u školama ili o vaspitnim programima u vrtićima. Biti katolik u nacionalnom korpusu Hrvata, smatra se statusnim političkim pitanjem a potpora Katoličke crkve bitnim faktorom političkog izbornog uspjeha, Čak vjerske zajednice isključuju „nepodobne“ iz svojih redova. Nekada formalno, a nekada neformalno, vjerska podobnost je uslov za dobijanje posla, za stručnu, naučnu i društvenu promociju. A što se tiče žrtava, one ih u principu ne smatraju žrtvama ako nemaju i tzv. vjersku podobnost. O tome svjedoče i brojni primjeri sahrana onih kojima je, po navedenom kriteriju, uskraćeno pravo na ljudsko dostojanstvo. A što se tiče živih, o tome, takođe, svjedoči i rezolutno odbijanje sve tri vjerske zajednice da se, naprimjer, u srednje škole u BiH uvode predmeti tipa „Istorija religija“, „Kultura religija“, „Sociologija religija“ itd. Kao da se svako – opet autistički – zatvara u svoje. U brojnim prosvjetnim ustanovama određuju se prostorije

za vjerske obrede...Ti obredi se obavljaju i u političkim institucijama sistema. U ime ljudskih prava, kako kažu, ali i u ime jednog neprimjerenog odnosa prema tome o čemu te institucije odlučuju. I naravno, u ime kriminala čiji su sastavni dio upravo vrhovi ovdašnjih vjerskih zajednica.

Dakle, da li je danas Bosna i Hercegovina teokratska država ili teokratsko društvo? Koliko se u svom tribalizmu, kao dio Evrope, vraćamo unazad? Da li na nekim dijelovima te teritorije imamo pravoslavni Iran, islamski Vatikan ili pak katolički konzervativizam?

Da li pravosuđe može biti – koliko koliko – imuno na pomenuti klerikalizam? Može li i sve žrtve u Bosni i Hercegovini tretirati upravo ljudski, a ne samo i isključivo po etničkoj, vjerskoj ili nekoj drugoj pripadnosti? Može li ih tretirati upravo po ljudskoj pripadnosti?

Ne vjerujem. Osim ako smogne snage da se odvoji, da iskoči, izvan pomenitih strukturalnih poremećaja, ako može da utiče na promjene u onome „izvan“. Znam da to „izvan“ nije nadležnost pravosuđa, ali mislim da ono ipak ne bi trebalo čekati na „ono šta će biti“ i na onoga „ko će biti“.

Pored navedenog, kao jedno opšte ishodište, treba ovdje pomenuti i duboke promjene u svijesti ovdašnje populacije koje se tiču vrijednosnih opredjeljenja. Pokazuje se da u svijesti, posebno mlade populacije, dominiraju tzv. partikularne vrijednosti kao što su profit, karijera, društveni status i sl. A univerzalne vrijednosti poput, mira, humanizma, ljubavi... One su na posljednjem mjestu. Nažalost, one prve vrijednosti dominiraju i u pravosuđu, posebno u preuzimanju anglosaksonskog prava i procesima koji po nagodbama i drugim instrumentima, djelomično ili potpuno aboliraju krivce. A šta ćemo onda sa žrtvama?

4. Politike i prakse međunarodne zajednice, tokom ovdašnjeg rata, a posebno poslije Dejtona, imale su takođe protivurječne efekte. Pokazalo se, naime, da, generalno posmatrano, međunarodna zajednica nema strategiju svog dugoročnog angažmana u BiH, a niti u regionu. U nedostatku jedne takve strategije, institucije međunarodne zajednice, sasvim nužno, djeluju na nivou dnevne politike a rade metodom dnevno-političkih poteza. Po tome doista liče na naše domaće političke partije. Dakle, nemaju viziju. I dobrim dijelom zbog toga često vuku pogrešne ili neproduktivne poteze, često reaguju post festum, pa se opredjeljuju za sankcionisanje problema a ne za njihovo rješavanje.

Drugi problem je u tome što su oficijelni domaći partneri međunarodnoj zajednici upravo oni koji su dobrim dijelom odgovorni za rat i svekolike destrukcije ovih prostora – dakle, nacionalne političke partije. A u svakom slučaju, onaj koji je proizvodio rat, teško da može graditi mir.

Treće, preuzimanjem ukupne odgovornosti za stanje u BiH na sebe, institucije međunarodne zajednice su, svjesno ili nesvjesno, sve lokalne političke subjekte učinile sterilnim i pasivnim. A sa svoje strane, institucije međunarodne zajednice su, zbog toga, prišle jednom gotovo nemogućem poslu – da stanje u jednoj državi uređuju spolja za što su im, vremenom, bile neophodne sve veće i veće ingerencije. Tako je došlo do još jednog paradoksa u kojem je spoljašnji faktor postao unutrašnji, pa je danas možda potrebno promijeniti i termine: izgleda da ovdje više i nemamo institucije međunarodne zajednice, jer su i one postale, zapravo, domaće. Po mnogo čemu, pa čak i po tome što su se i pojedinci iz tih institucija vrlo vješto uključili ovdje u tokove kriminala i korupcije.

Četvrto, zbog svega prethodnog, ovdje je proizvedeno stanje tzv. neodgovornog protektorata, o čemu je već bilo riječi. Lokalne političke strukture odgovaraju protektoru, a protektor gotovo nikome. Jer, da se doista radi o neodgovornosti, svjedoče nam i ocjene protektora po kojima je u BiH ostvaren vidan napredak u svim sektorima života, sprovedene su reforme ili veći dio reformi nužnih za ulazak u evropske integracije, napredovali smo i na planu ljudskih prava, demokratski procesi jačaju itd. A na drugoj strani, sudeći po onome kako živimo, slika je bitno drugačija. Naravno, ovi i ovakvi stavovi se, prema potrebi garniraju manjim ili većim prijetnjama ili zastrašivanjima, vezanim za bezvizni režim, za provođenje različitih presuda i odluka (poput Sejdić-Finci), ali gotovo niko ne pledira na promjenu tribalističkog uređenja Bosne i Hercegovine. A upravo na takvo uređenje smo i ovdje ukazali kao na opštu, strukturalnu blokadu ljudskih prava i sloboda, a posebno na blokadu ostvarivanja pravde za žrtve i to za sve žrtve, podjednako. Prvenstveno zbog toga, dalo bi se govoriti i o moralnoj hipokriziji institucija međunarodne zajednice. Naravno, u bliskoj saradnji sa domaćim institucijama.

Ta moralna hipokrizija je vidljiva i u ulozi Tribunala u Hagu. Decenijama su trajali različiti sudski procesi u ovoj instituciji, decejama su donošene različite presude, a u posljednje vrijeme, iznutra, dakle, iz samog Tribunala, otvorena su pitanja da li je ta institucija donosila pravedne presude. Odnosno, da li se istinski bavila istinom o onome šta se događalo na prostorima bivše Jugoslavije. Naravno, uloga ovog međunarodnog suda je posebna tema i nju nije moguće čak ni parcijalno elaborirati na ovom mjestu, ali ovdje se može otvoriti tek jedno malo (a možda i veliko) pitanje: da li i Tribunal u Hagu doprinosi tome da se proizvode blokade pravde za sve žrtve u Bosni i Hercegovini?

Odgovor na jedno ovakvo pitanje će, naravno, pričekati. O tako ozbiljnoj temi nije moguće govoriti ad hoc. Ali, sigurno će se otvoriti problem odnosa prema istini. A za žrtve je to, dakako, najvažnije.

5. U odnosu na sve prethodno rečeno, pokazuje se da je ključno pitanje pravde za sve žrtve u Bosni i Hercegovini – odnos prema istini. Dakle, šta nam se to, doista događalo u proteklih četvrt stoljeća?

Po svemu sudeći, ovdje – i što se tiče nedavne prošlosti, a i aktualiteta – možemo govoriti o najmanje pet istina. Ponajprije o tri istine koje su propagirale i nosile tri nacional-političke elite na prostoru Bosne i Hercegovine: dakle, bošnjačka, srpska i hrvatska. Četvrta je istina ona koju bismo mogli nazvati istina izbjeglica i raseljenih lica. I ona peta, to je istina međunarodne zajednice – ma šta se pod tim podrazumijevalo. Problem je, naravno, u tome što su sve ove istine međusobno ne samo različite, nego i suprotne. Sa stajališta zagovornika prve tri istine, svi su vodili tzv. oslobilačke ratove i svaki narod ponaosob nije činio nikakve zločine. Kako se generalno ističe, možda je „tu i tamo“, bilo zločina, ali to su činili samo „pojedinci iz mog naroda“. Četvrta istina je ona doista bolna, a odnosi se na prognanike i raseljena lica – oni rat i žrtve vide drugim očima. I konačno, istina međunarodne zajednice je, opet, nešto što je drugačije, a nerijetko i suprotno prethodnim istinama. A ako ovome dodamo da i svaki čovjek, njegovi najbliži, nose u sebi i sobom takođe neku svoju istinu?

Kako ćemo do pravde? Za sve žrtve? Pa, i za sve žive?

* * *

Izuzetno teško je naći odgovor na ovo pitanje. Kažu da tranzicijska pravda, kao jedna posebna vrsta, može ponuditi neke od odgovora. Kroz svoje posebne mehanizme i instrumente. To je, vjerovatno moguće. Na to ukazuje i percepcija geneze tranzicione pravde na ovim prostorima. Ponajprije kroz stvaranje novih zakonskih uslova, kroz otvaranje dijaloga između nekada zaraćenih strana, kroz razvijanje svijesti o odgovornosti (prije svega, u nevladinom sektoru) itd. Ponegdje postoji volja i želja za formiranjem i državnih institucija koje bi bile nadležne u rješavanju problema istine.

Ali, u našim uslovima, izgleda da nam nisu potrebne institucije tipa komisija za pomirenje ili neke druge institucije, poznate u praksi tranzicijske pravde koje smjeraju na to da ponude konsensus oko istine. Jer, istina nije (samo) konsenzus. Na to nas upozorava i percepcija geneze tranzicijske pravde na ovim prostorima. Tu se ekspliciraju dva radikalna stava: prvi stav je da je pojam „tranzicijska pravda“ samo jedna puka konstrukcija kojom se opravdava bavljenje osobenim pavnim tematom; a drugi je stav da pojam „tranzicijska pravda“ obuhvata već poznate stvari iz teorije i istorije prava, te da ne treba predstavljati bilo kakvu zasebnu naučnu cjelinu.

No, kako god se uzelo, izgleda da nama predstoji nešto daleko teže i mukotrpnije, pa i vremenski neizvjesnije:

- denacifikacija bosansko-hercegovačkog društva;
- promjene u normativnoj sferi koje će eliminisati diskriminaciju, a preferirati jednakost i ravnopravnost;
- vraćanje političkog odlučivanja u institucije sistema;
- stvaranje uslova za istinsku nezavisnost pravosuđa;
- depolitizacija kadrovske politike u pravosuđu;
- nužne reforme (renesanse) u obrazovanju;
- sankcionisanje kriminala i korupcije
- novi horizonti socijalne politike.

Ovo, naravno zvuči patetično i uopšteno, ali ne vidim drugi način da iskažem šta bi trebalo činiti. Jer, moj odgovor na pitanje iz naslova ovoga teksta „Da li je (ne) moguća pravda za sve žrtve u BiH“ – je, dakako, negativan.

MEĐUNARODNI KRIVIČNI SUD ZA BIVŠU JUGOSLAVIJU (MKSJ)

OSNIVANJE, NADLEŽNOST, ORGANIZACIJA

Prof. dr. sc. Zarije Seizović

I UVOD

Paragrafom 1. Rezolucije Vijeća sigurnosti 808 od 22. februara 1993. godine, utvrđena je potreba formiranja Međunarodnog suda za gonjenje osoba odgovornih za ozbiljne povrede Međunarodnog humanitarnog prava na teritoriju bivše Jugoslavije počinjene od januara 1991. Godine.

Rezolucijom br. 746 (1992) Vijeće sigurnosti potvrdilo je stav da su sve strane u sukobu obavezne pridržavati se svojih obaveza iz oblasti Međunarodnog humanitarnog prava, a osobito Ženevskih konvencija od 12. augusta 1949. godine, te da su osobe koje počine ili naredbe izvršenje djela koja predstavljaju teške povrede odredaba Konvencija, individualno odgovorne za te povrede. Rezolucijom 771, Vijeće sigurnosti konstatira da izvještaji sa terena ukazuju na rasprostranjena kršenja odredbi međunarodnog humanitarnog prava na teritoriju bivše Jugoslavije, posebice Bosne i Hercegovine, koja su uključivala masovna nasilna protjerivanja, zatvaranja i zlostavljanje civila u zatočeničkim logorima, namjerne napade na ne-borce, bolnice i ambulante, ometanja dostave hrane i lijekova civilima, te devastaciju i uništavanje imovine. Vijeće je strogo osudilo umiješane u praksu tzv. "etničkog čišćenja". Rezolucijom 780 (1992), Vijeća zahtijeva od Generalnog sekretara UN formiranje nepristrasnog ekspertnog povjerenstva, kako bi se istražile i analizirale informacije iz Rezolucije 771. Oktobra 1992. godine Generalni sekretar objavljuje imenovanje Predsjednika i članova petočlanog Ekspertnog povjerenstva. Pismom od 9. februara 1993. godine, Generalni sekretar izvještava predsjednika Vijeća sigurnosti, da su, prema izvještaju Ekspertnog povjerenstva, počinjene ozbiljne povrede i druga kršenja odredbi Međunarodnog humanitarnog prava na teritoriju bivše Jugoslavije, što je uključivalo namjerna ubojstva, "etničko čišćenje", masovna ubistva, mučenja, silovanja, pljačke i uništavanja imovine civila, destrukciju kulturne i religijske baštine te arbitrerne (nezakonite) hapšenja.

II PRAVNI OSNOV FORMIRANJA

Nirnberški i Tokijski vojni sud, iako formalno-pravno i kvalitativno institucije slične Međunarodnom krivičnom tribunalu u Den Haagu, nisu imali isti pravni osnov formiranja. Naime, pomenuti krivični tribunali su formirani na osnovu saglasne volje "velikih sila", dok je Haški formiran odlukom Vijeća sigurnosti, na osnovu odredaba Glave VII Povelje Ujedinjenih naroda. Na ovaj način stvoreno je (još jedno) sredstvo ponovnog uspostavljanja međunarodnog mira i sigurnosti. Obzirom da su (i) dva pomenuta tribunala bila tzv. *ad hoc* tribunali, po završetku postupaka svi dokumenti u vezi s njihovom radom su prestali važiti, ali *načela* (opći principi) tih pravnih akata su postala dio važećeg međunarodnog prava.

III NADLEŽNOST

Nadležnost Haškog tribunala proizlazi iz njegovog „mandata” utvrđenog Rezolucijom UN-a 808. Nadležnost se izvodi obzirom na tzv. "tačke vezivanja", što je u ovom slučaju počinjeno krivično djelo, mjesto izvršenja djela, počinitelj djela i sl. U tom smislu, razmatranjem nadležnosti, zalazimo u odredbe Statuta Haškog tribunala, čiji je sadržaj elaboriran u narednim paragrafima.

a) Stvarna nadležnost (*ratione materiae*)

Sud krivično goni osobe odgovorne za ozbiljne povrede međunarodnog humanitarnog prava, koje u sebi konzumira tzv. običajno pravo, te pravo odn. norme sadržane u međunarodnim konvencijama. Ozbiljne povrede, prema Ženevskim konvencijama jesu: namjerno ubistvo, mučenje i neljudski tretman, uključujući i biološke opite; namjerno uzrokovanje velikih patnji ili ozbiljnih povreda tijela ili zdravlja; razaranja imovine velikih razmjera, kao i prisvajanja imovine koja se ne mogu pravdati vojnim potrebama, a izvršena su protuzakonito i namjerno; prisiljavanje ratnih zarobljenika ili civila da služe u neprijateljskoj vojsci; namjerno lišavanje ratnih zarobljenika ili civila njihovog prava na pravičan postupak propisan zakonom; nezakonite deportacije i premještaji civila, kao i uzimanje istih za taoce. Kako je davno usvojeno pravilo u ratnom (humanitarnom) pravu da zaraćene strane nemaju neograničeno pravo u izboru sredstava borbe protiv neprijatelja (član. 22. Haškoga pravilnika), to počinioi bivaju gonjeni za povrede zakona i običaja rata, u koje spadaju upotreba otrova odn. drugih sredstava koja uzrokuju nepotrebne patnje, namjerna razaranja gradova i sela, te devastacije koje se ne mogu pravdati vojnim potrebama; napadi ili bombardiranja nebranjene gradova, sela, naselja ili zgrada; pljenidba, razaranja ili namjerno oštećivanje religijskih, dobrotvornih ili edukativnih institucija, umjetnina, historijskih spomenika, naučnih i umjetničkih djela; pljačka javne ili privatne imovine.

Za naše državno-pravno podneblje, vrlo je interesantna nadležnost za genocid: naime, prema Statutu Tribunala, krivično je odgovorna osoba za svaku radnju učinjenu u namjeri da se uništi, u potpunosti ili djelomično, etnička, rasna ili religijska grupa, što u praksi znači kaznu za ubijanje članova grupe, uzrokovanje fizičkih ili mentalnih oštećenja članovima grupe, namjerno nametanje grupi uvjeta života sračunatih da dovedu do njenog uništenja, poduzimanje mjera koje smjeraju sprječavanju rađanja unutar grupe, nasilan premještaj djece iz jedne grupe u drugu, konspiracija (urota) radi izvršenja genocida, izravno i javno podsticanje na izvršenje genocida, pokušaj te saučesništvo u genocidu. Zločini protiv čovječnosti, kao ubistvo, deportacije, zatvaranja, mučenja, silovanja, progoni na političkoj rasnoj ili religijskoj osnovi, zločini su za koje počinioi takođe podliježu krivičnoj odgovornosti.

b) Nadležnost koja se odnosi na osobe (*ratione personae*) i princip individualne krivične odgovornosti

Sud utvrđuje odgovornost počinitelja zločina prema principu tzv. individualne krivične odgovornosti, što znači osoba koja je planirala, poticala, naredila, izvršila ili na drugi način pomogla u planiranju, pripremanju ili izvršenju zločina, osobno će biti odgovorna za to, čak i u slučaju ako se radi o šefu države ili vlade, vladinom dužnosniku.

Također, ako je zločin počinjen od strane potčinjenog, to ne oslobađa krivične odgovornosti osobu koja je bila izvršiočev nadređeni, ukoliko je nadređeni (*superordinatus*) znao ili mogao znati (imao razloga znati) da će podređeni (*subordinatus*) počiniti takvo djelo, a propustio je poduzeti potrebne radnje i mjere da to spriječi i/li da učinioca kazni.

c/ Mjesna i vremenska nadležnost (*ratione loci i ratione temporis*)

Teritorijalna nadležnost Tribunala prostire se na cijeli teritorij bivše Jugoslavije, uključujući tako zemljište, zračni prostor, te tzv. teritorijalne vode. Vremenski, sud je nadležan za sva krivična djela počinjena od 1. januara 1991. godine.

d/ Sukob nadležnosti i načelo *ne-bis-in-idem*

Haški tribunal ima primat nad nacionalnim sudovima. Praktički to znači da se od vlade zemlje u kojoj se vodi postupak oficijelno vodi može zatražiti ustupanje predmeta Tribunalu, što rezultira obustavljanjem postupka u toj zemlji.

IV ORGANIZACIJA

a/ Vijeća

Tribunal se sastoji od Vijeća (tri pretresna i jedno žalbeno), Ureda tužitelja i Ureda Registrara. Po tri sudije djeluju u okviru pretresnog (prvostepenog) Vijeća, a žalbeno Vijeće se sastoji od 5 sudija. Da bi bio imenovan, sudija mora biti osobe visokih moralnih kvaliteta koja posjeduje sve kvalifikacije potrebne za obnašanje sudske funkcije u zemlji čiji je državljan osoba. Također, osoba mora posjedovati odgovarajuća znanja iz oblasti krivičnog, međunarodnog humanitarnog prava, te oblasti ljudskih prava. Sudija biva imenovan od strane Generalne skupštine UN i to mora biti osoba sa liste koju prezentira Vijeće Sigurnosti. Sudije se biraju na četiri godine sa mogućnošću reizbora. Sudije biraju predsjednika Tribunala, koji je član i apelacione instance. Poslije konsultacija sa sudijama Tribunala, Predsjednik određuje sudije prvostepenih i drugostepenog Vijeća.

Sudije Međunarodnog tribunala usvajaju pravila postupka i dokazivanja, vođenja prethodnog postupka, istražnog i žalbenog postupka, ocjene dokaza, kao i zaštite žrtava i svjedoka.

b/ Ured tužitelja

Tužitelj je odgovoran za sprovedbu istrage i gonjenja, u cjelosti je neovisan i ne prima nikakve instrukcije od bilo koje vlade niti bilo kog drugog organa vlasti ili institucije. Tužitelj ima pomoćno osoblje koje mu pomaže u obnašanju njegove funkcije. Tužitelja bira Vijeće Sigurnosti na prijedlog Generalnog sekretara. Personalno i profesionalno tužitelj mora zadovoljavati kriterije kao i sudije. Bira se na četiri godine, sa mogućnošću reizbora.

c/ Ured Registrara

Ured Registrara obavlja administrativne poslove, a čine ga Registrar i pomoćno osoblje. Registrara imenuje Generalni sekretar UN-a na isti period i pod istim uvjetima kao sudije i tužitelje.

DOSADAŠNJA POSTIGNUĆA MKSJ

I Ispunjenje mandata

Da bi se realno ocijenila dostignuća Tribunala, treba ih uporediti s njegovim mandatom i ulogom koja mu je data u međunarodnoj zajednici. U tom smislu dostignuća su kvalitativno lošija i kvantitativno manja u odnosu na važnu ulogu koju su Tribunalu dodijelile UN. Rad Tribunala može, možda i u znatnoj mjeri, doprinijeti procesu pomirenja, ali ga, sasvim sigurno, ne može garantirati. Kako je tribunal osnovalo Vijeće sigurnosti UN koje čine države, to za nedostatak (adekvatnih) rezultata koji bi korespondirali njegovom mandatu mogu biti odgovorne države a nikako sam Tribunal. U svakom slučaju, osnivanje Haškog tribunala je djelomice izmijenilo percepciju nekažnjavanja (*impunitiy*) i odaslalo poruku da niko neće biti imun od krivičnog gonjenja za ratne zločine, bez obzira na njegov položaj ili čin. Na njegov rad veliku sjenku su bacile recentne oslobađajuće presude koje je, u konačnici, izrekao vodećim vojnim i političkim dužnosnicima Hrvatske i Srbije.

2. Dostignuća u oblasti prava

Dostignuća Haškog tribunala vidljiva su ne samo u oblasti prava, nego i u oblasti etike (morala) kao i javnog života uopće. Svakako je najvidljiviju doprinos Haškog tribunala precedentima (jursprudenciji, sudskoj praksi), kako u oblasti krivičnog procesnog tako i u oblasti materijalnog krivičnog prava. Naime, upravo zahvaljujući praksi Haškog tribunala komandna odgovornost prihvaćena je kao institut domaćeg prava na prostorima bivše Jugoslavije. Ta praksa je takođe značajna i u definiranju pojmova međunarodnog i unutarnjeg sukoga, te razvijanja sistema zaštite svjedoka i istražiteljskih tehnika.

3. Etičko-političke konsekvence

Među najvažnija distignuća spada i podsticanje suradnje država sa Haškim tribunalom, jer on nije mogao samostalno doprinijeti promjenama političke kulture na Balkanu iako je zauzeo centralno mjesto u političkoj sudbini regiona Balkana. Upravo zahvaljujući radu tribunala, postalo je neprihvatljivo da vodeće političke figure odgovorne za zločine ostaju nekažnjene za svoja nedjela, što je ujedno i jedan od temeljnih postavki mandata tribunala, sa svim etičkim i političkim implikacijama takvog shvatanja i prakse u post-ratnom periodu Balkana (zadovoljavanje zahtjeva generalne i specijalne prevencije). U periodu od 1993. do danas, Haško tužiteljstvo je podiglo gotovo 200 optužnica protiv par stotina optuženih čiji se položaj u hijerarhiji civilnih i vojnih vlasti u periodu rata kretao od zatvorskih čuvara do predsjednika države..

Osim procesuiranja zločina, dokumentacija pretresa pred Haškim tribunalom predstavlja historijsku građu koja se odnosi na oružani sukob na području bivše Jugoslavije. Utvrđivanje povijesnih činjenica končanim presudama međunarodnog sudskog organa ne može više biti predmet različitih tumačenja ili eventualne revizije. U tom smislu posebno je značajan rad suda na utvršivanju individualne krivične odgovornosti i tzv. forenzične (sudske) istine. Činjenice su takve kakve jesu i doprinijele su ponovnom oživljavanju osjećaja pravde i pravednosti za hiljade žrtava, te garantiranju da su žrtve i njihove patnje prepoznate i da neće biti ignorirane. Povrh toga, svjedočenja direktnih žrtava zločina igralo je i igra ključnu ulogu u utvrđivanju istine.

4. Utjecaj na pravnu reformu i vladavinu prava u zemljama bivše Jugoslavije

Upravo je nedostatak nacionalnih (domaćih) institucionalnih kapaciteta i političke volje bio jedan od razloga osnivanja Haškog tribunala, čiji će rad, kasnije, umnogome doprinijeti reformi krivično-pravnog zakonodavstva i izgradnji domaćih kapaciteta za procesuiranje ratnih zločina u državama nastalim na tlu bivše Jugoslavije (Odjeljenja za ratne zločine u Srbiji, Hrvatskoj i BiH). Ova odjeljenja su rezultat direktnih pritisaka međunarodne zajednice (prije svega zemalja EU i SAD) da se ratni zločini procesuiraju u zemljama gdje su zločini počinjeni prema principu teritorijalne jurisdikcije (*lex loci delicti commissi*), uz postojeću rezervu da još uvijek postoji rizik da se optuženima pred domaćim sudovima ne osiguraju najviši međunarodni (univerzalni i regionalni) standardi odbrane. Razlozi izražavanju ovakve rezerve su nepoznavanje instituta komandne odgovornosti, instituta međunarodnog humanitarnog prava, nedjelotvoran sistem zaštite žrtava i svjedoka, nedostatak resursa (financijskih i ljudskih) itd. Zbog toga je nužan postupak nadgledanja (*monitoring*) ovih postupaka.

5. Utjecaj na javno mnijenje

Iako je djelovanje Haškog tribunala ostavilo velike posljedice na pravosudne sisteme bivših jugoslovenskih republika, utjecaj njegovog rada se time nikako ne iscrpljuje. Njegov puni uticaj će se moći (o)cijeniti tek s određene vremenske distance. Javno mnijenje je sada u prilici biti svjedokom činjenice da njihovim sunarodnicima sude domaći sudovi, čija su vijeća sastavljena takođe od domaćih sudija, da su tužilaštva takođe domaća tako da prigovori da njihovim sunarodnicima (često smatranim herojima) sudi neki „strani sud“ sa „stranim sudijama“, primjenjujući „strano pravo“ više nikako ne stoji.

6. Politički uticaj

Evidentno je da se EU i NATO postavile pred vlasti balkanskih država (posebno prema Srbiji i Hrvatskoj), čisto politički zahtjev koji su ove morale bespogovorno izvršavati a to je puna saradnja sa Haškim tribunalom, što je podrezumijevalo hapšenje važnih političkih i vojnih figura posebno Srbije, Hrvatske ali i BiH (Republika Srpska) i njihovo izručivanje MKSJ. Neizvršavanje ove dužnosti imalo direktne negativne

praktično-političke konsekvence po zemlje u pitanju, a to su smetnja u pregovorima za pridruživanje EU. Ne mogavši izbjeći postupanje po ovim "ultimatumima" međunarodne zajednice, Srbija i Hrvatska su izručile najtraženije koji su, kasnije, procesuirani ili je procesuiranje u toku.

Ako ne bude značajnih promjena u državama bivše Jugoslavije u odnosu prema prošlosti, uvijek će postojati opasnost da prestanak rada Haškog tribunala za posljedicu bude imalo praksu nekažnjavanja i poricanja zločina koja je, evidentno je, prisutna u Srbiji i Hrvatskoj ali i BiH (posebno u Republici Srpskoj).

Procesuiranje pred domaćim sudovima, uključujući i Sud Bosne i Hercegovine, pokazuje niz slabosti od kojih su najočiglednija nedostatak političke volje, slaba priprema predmeta od strane tužilaštva generalno a posebno nepoznavanje doktrine komandne odgovornosti, neodgovarajući zakonodavno-pravni okvir, opstrukcija od strane domaćeg pravosuđa čemu pogoduje situacija bremenita političkim i emotivnim nabojem, neadekvatna policijska suradnja, nedovoljno individualizirana krivična odgovornost u tzv. „grupnim optužnicama“ (optužnicama sa više suoptuženih), veća mogućnost uticaja na svjedoke i vještaka (istragu uopće), (ne)prihvatljivost dokaza izvedenih pred Haškim tribunalom u predmetima koji su, prema pravilu 11bis proslijeđeni pravosuđu BiH, nesigurnost sudija, tužilaca i svjedoka i dr. Poseban "skandal" bila je retroaktivna primjena krivičnog prava od strane Suda BiH, što je, svojom odlukom konstatirao Europski sud za ljudska prava. Ova nedopuštena primjena krivičnog prava djelomice se može pripisati domaćem neznanju ali, većim dijelom, neznanju i pritiscima međunarodne zajednice na Sud BiH da se primjeni novi KZBiH.

OSNIVANJE STALNOG MEĐUNARODNOG KRIVIČNOG SUDA (MKS)

Mogućnosti formiranja Međunarodnog krivičnog suda razmatrane su osamdesetih godina prošlog stoljeća, nakon predijeloga Generalnoj skupštini UN-a od strane latino-američkih država, predvođenih Trinidad i Tobagom. Prijedlog je išao u smjeru osnivanja jednog takvog tijela kako bi se krivično gonili međunarodni trgovci drogom. Predmet je proslijeđen Komisiji za međunarodno pravo koja će dobiti zadatak da izradi Nacrt statuta ovog suda, koji će opet, kako će se pokazati, biti u velikoj mjeri inspiriran odredbama Statuta Haškog tribunala.

Formiranje *ad hoc* tribunala za bivšu Jugoslaviju (1993.) i Ruandu (1994.) je potaklo osnivanje Međunarodnog krivičnog suda, pa je formiran Komitet za pripremanje osnivanja Međunarodnog krivičnog suda. Svi ovi naponi su kulminirali sazivanjem međunarodne konferencije, kojoj su prisustvovali predstavnici 160 država i koja je održana u Rimu od 15. juna do 17. jula 1998. godine i koja je, posljednjeg dana konferencije, usvojila Statut Međunarodnog krivičnog suda. Na ovaj način je, nakon pedeset godina neusvojenih prijedloga, polovičnih rješenja, nedovršenih projekata i stalnog oponiranja svjetskih vlada, iznađeno rješenje, odn. minimum političke volje za formiranje Međunarodnog krivičnog suda.

U teoriji međunarodnog javnog prava, formiranje međunarodnog krivičnog suda može imati različit pravni osnov. Prvi osnov (odn. način) formiranja suda bio bi posredstvom izmjena i dopuna Povelje UN, drugi bi bio posredstvom međunarodne konvencije i treći bi bio posredstvom rezolucije UN-a. Očigledno, MKS je formiran

potpisivanjem međunarodne konvencije, u kojoj se navodi da se njome osniva Međunarodni krivični sud kao stalno tijelo koje ima nadležnosti za gonjenje osoba za najozbiljnije zločine koji se tiču međunarodne zajednice kao cjeline i koji je komplementaran nacionalnim (državnim) nadležnostima u krivično-pravnoj materiji.

Odnos ovoga suda prema Ujedinjenim narodima, u formalnopravnom smislu, definiran je članom 2. Statuta, koji kaže da će odnos ovog suda i UN biti reguliran sporazumom koji će potvrditi parlamenti država potpisnica (članica) Statuta, a koji će, u ime Suda potpisati njegov predsjednik. Sjedište suda je u Hagu, a može održavati svoje sjednice bilo gdje, kada se to pokaže potrebnim, u skladu sa odredbama Statuta.

Međunarodni krivični sud je nadležan za gonjenje počinitelaca najozbiljnijih krivičnih djela koji su takve prirode da je njihovo gonjenje od interesa za međunarodnu zajednicu kao cjelinu. Tako je MKS nadležan procesuirati zločin genocida, zločine protiv čovječnosti, ratne zločine i zločin agresije.

Pravni status suda uređen je tako da on ima status pravnog lica i može vršiti svoje ovlasti i nadležnosti na teritoriji bilo koje države.

Iako se ne može zanijekati iznimna pravna snaga i značaj odluka Haškog tribunala i Tribunala za Ruandu, čiji rad vraća vjeru u (međunarodnu) pravdu i pravednost, osnivanje (stalnog) Međunarodnog krivičnog suda kao stalne institucije čini se jedinim ispravnim rješenjem. Usprkos strahu da formiranje jednog ovakvog stalnog organa znači gubitak i/li ograničenje suvereniteta država, te strahu da bi taj sud mogao procesuirati značajne političke ličnosti najvažnijih kreatora globalne politike, ipak su prevagnuli razlozi pravne prirode i sud je osnovan. Koncept njegove nadležnosti daje osnova za očekivanje da sud, preventivno i represivno, ostvaruje zahtjeve generalne i specijalne prevencije, tj. utiče na potencijalne izvršioce da ne izvrše međunarodne zločine i da procesuiraju i kazni one koji su iz izvršili.

SUĐENJA ZA RATNE ZLOČINE U BOSNI I HERCEGOVINI

Dr.sc. Goran Šimić

Pitanje suđenja za ratne zločine niti u jednom društvu nije nimalo jednostavan, niti lako rješiv zadatak. Naizgled, pitanje procesuiranja predmeta počinjenih ratnih zločina u Bosni i Hercegovini samo po sebi nije upitno. Sigurno je da za tu djelatnost, osim civilizacijskih tekovina, postoji i velika potreba društva u Bosni i Hercegovini. No, to pitanje nije nimalo pravno, politički, niti ljudski, jednostavno rješivo. Propisati procedure koje će osigurati rješavanje svih počinjenih zločina (ili koliko je god moguće više), osigurati pravedan postupak za počinitelje, a u isto vrijeme osigurati zadovoljenje za žrtve tih istih zločina, nije nimalo jednostavno niti lako. Pored toga, u društvima kao što je Bosna i Hercegovina, koja naprave prijelaz iz jednog u drugi, potpuno drugačiji, pravni i politički sustav, poteškoće su samo još više izražene. Pitanja kao što su ona o primjenjivom pravu, mogućnosti primjene međunarodnih standarda i prakse međunarodnih sudova, kao i niz drugih pitanja, dodatno otežavaju ovo, inače potpuno opravdano postupanje. Kada se tome pridoda vrlo složeno političko ustrojstvo i raspodjela nadležnosti za postupanje u predmetima ratnih zločina u Bosni i Hercegovini, potpuno je jasno da ovo pitanje zahtijeva poman i temeljit pristup. Ništa manja nada nije niti da će se kroz ovakav način postupanja razviti novi, kvalitetniji mehanizmi koji će omogućiti utvrđivanja onoga što se zaista dogodilo (istine), te da će narodi koji žive na ovim prostorima smoci snage da je pronađu, da je prihvate i da nastave živjeti u budućnosti sjećajući je se sa tugom, radeći svim silama da se ona nikada više ne ponovi.¹

Kazneno procesuiranje počinitelja ratnih zločina sigurno je jedan od puteva koji vode tome cilju. Ono se može odvijati pred domaćim i pred međunarodnim sudovima. Ipak, sa stanovišta tranzicijske pravde, najbolje rješenje je da se suđenja odvijaju pred domaćim sudovima, kako bi domaća javnost uvidjela da institucije države funkcioniraju, da se pred domaćim institucijama može ostvariti pravda, te da država preuzima odgovornost za počinjena djela. No, ne radi se samo o učešću i afirmaciji države i njezinih organa. Značajno je to i sa stajališta svih građana. Svih onih koji žele vjerovati da postoji pravednost i da je ona ostvariva. Osobito svih onih koji su bili žrtve zločina. Svih onih koji se moraju ponovo nositi sa svojim razorenim životima. I pokušati ponovno. Za sve njih, ništa osim istine i pravednosti, ma koliko to idealistički i naivno ponekad zvučalo, rješenju neće doprinijeti niti najmanje. Neće niti najmanje pomoći da budu ljudi, a ne samo žrtve. Neće niti najmanje pomoći da život ponovno krene za njih, jer on ide i sa njima ili bez njih, ali im niti najmanje neće biti svejedno hoće li oni cijeli jedan ljudski život proživjeti u jadu, patnji i gorčini, ili će dobiti mogućnost da ponovno pronađu razloge za život vrijedan čovjeka. Neće biti svejedno niti to hoće li ti ljudi na svoje potomke, koji će baštiniti budućnost zajedno sa potomcima onih koji su im nanijeli patnju, prenijeti gorčinu i želju za osvetom, ili mogućnost, makar i malu i nesigurnu, da se pronađe put konačnom praštanju i pomirenju, sa vjerom u sretniju budućnost, bez zločina i osvete. Ma kako naivno to izgledalo. Ma kako to nekada zvučalo nevjerovatno, bez toga zločini imaju svaku mogućnost da se ponove u budućnosti, jednako kako su se

¹ Šimić, G.: Suđenja za ratne zločine u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2013., str. 14.

ponavljali u Bosni i Hercegovini u prošlosti. Svi oni koji misle da je to nemoguć scenarij, neka bolje prouče povijest ovih krajeva i neka još jednom čuju priče od samo prije nekoliko desetaka godina, kada se rat činio upravo nemogućim scenarijem, a život izgledao radostan i ispunjen srećom.

Analiza dosadašnje prakse u suđenjima za ratne zločine u Bosni i Hercegovini nedvojbeno sugerira postojanje sljedećih poteškoća koje potkopavaju cjelokupan proces, njegovu pravednost, domete i ciljeve:

- a) Neusklađena primjena kaznenog zakonodavstva na teritoriju Bosne i Hercegovine (osobito primjena Kaznenog zakona Bosne i Hercegovine iz 2003. godine), koja u konačnici proizvodi pravnu nesigurnost i neravnopravnost građana, a sam proces ozbiljno dovodi u pitanje.
- b) Kazne za počinjene zločine su neadekvatne, ne samo u smislu visine odmjerene kazne (kazne zatvora), već i njezinog oblika i sadržaja kojima se niti izbliza ne može postići svrha kažnjavanja, a osobito zadovoljština za žrtve.
- c) Sudski procesi u predmetima ratnih zločina u Bosni i Hercegovini nisu u mogućnosti utvrditi potpunu istinu o događajima u razmatranom razdoblju, zbog niza zakonskih i proceduralnih ograničenja.
- d) Pregovaranje o krivnji u predmetima ratnih zločina pokazuje se kao vrlo dvojbeno rješenje, jer favorizira ekonomičnost postupka na štetu potpunog utvrđivanja činjenica o događajima, čime u drugi plan gura žrtve i njihove potrebe u kaznenom postupku, ali i potrebe cjelokupnog društva.

Stoga, kada govorimo o suđenjima za ratne zločine u Bosni i Hercegovini, neumitno se nameće niz pitanja.

Prije svega, dvije ozbiljne stvari još uvijek nisu našle svoje pravo mjesto u suvremenom kaznenom pravu i kaznenom postupanju.

Radi se o žrtvi počinjenog djela i objektivnoj istini o događaju koji smo okarakterizirali kao kazneno djelo.

I dok se kod većine drugih kaznenih djela u suvremenom kaznenom postupku omogućava žrtvi da kroz učešće u postupku, odnosno eventualno u građanskoj parnici, ostvari naknadu svoje materijalne štete, situacija kod ratnih zločina je prilično drugačija. Iako ta mogućnost u kaznenim postupcima u predmetima za ratne zločine postoji, pitanje nemogućnosti materijalne nadoknade, primjerice za ubojstvo desetaka članova obitelji ili teška mučenja u logorima, ne dovodi u pitanje samo koncept materijalne nadoknade za nematerijalne patnje, već dovodi u pitanje i same vrste kazni koje su se doslovno svele na jednu - zatvor. Neminovno je, stoga, promišljati o uvođenju nekih novih sankcija koje će na puno primjereniji način pružiti istinsku zadovoljštinu žrtvama tih zločina (iako ne treba gajiti iluziju da će bilo koja od izrečenih kazni u potpunosti otkloniti štetu nastalu ovakvim zločinom). Nije to lako ostvarivo i kazneno pravo se tim pitanjem bavi dugo vremena, ali je za žrtve počinjenih ratnih zločina od velikog značenja.² Nažalost, Bosna i Hercegovina nije se ozbiljnije pozabavila ovim pitanjem, pa se u njezinom kaznenom zakonodavstvu žrtve ratnih zločina ne tretiraju na poseban

² Ramljak, A.A., Halilović, H.: Viktimologija, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2004., str. 5.-6.

način, a spektar sankcija nije obogaćen specifičnim sankcijama koje bi se odnosile samo na počinjene ratne zločine u odnosu na sankcije za druga kaznena djela za koje se predviđa kazna zatvora. Žrtve u kaznenom postupanju moraju imati jednak tretman kao i ostali učesnici u postupku, pa čak i izvjestan primat, budući da su upravo one pretrpjele štetu počinjenim djelom, koja ponekad može biti i izraženo velika, čak i nemjerljiva. Gledajući tako na poziciju žrtve u kaznenom postupku, ona mora imati mogućnost da utječe na kazneni postupak i da ga dopunjava, a pravdi i odšteti za žrtve u sudskoj praksi je potrebno pristupiti daleko ozbiljnije nego do sada, sa mnogo više preciznosti i pravičnosti u određivanju vrste i visine štete.³ Nažalost, žrtva zločina je i dalje u kaznenom procesuiranju tek objekt, a ne netko tko ima najveće pravo i mogućnost da dobije satisfakciju za počinjeni zločin.⁴ Svođenjem učešća žrtve u kaznenom postupanju tek na ulogu svjedoka, praktično se onemogućava snažnija pozicija žrtve u postupku i ostvarivanje navedenih zahtjeva.

Dodatno, tu je i pitanje kazne i kažnjavanja onih koji su počinili zločine.

Ono što je zapravo uvijek bilo problematično sa kaznom jeste pitanje, bez obzira na njezinu vrstu i mjeru, predstavlja li ona uspostavu ravnoteže poremećene počinjenim kaznenim djelom i u tom smislu, kako je to Hegel obrazlagao, negaciju negacije⁵ ili, kao što se može vidjeti, zapravo, kazne i kažnjavanje nisu polučile rezultate koji su se od njih očekivali. Jer kazniti počinitelja, u smislu suvremenog kaznenog prava, znači mnogo više od toga „kazniti“.

Samo su dva pravca kojima je moguće krenuti dalje.

Kada je u pitanju kazna i kažnjavanje, ukoliko u središtu kažnjavanja stoji počinitelj, onda će se nastaviti sa dosadašnjom praksom. On će biti na određeno vrijeme eliminiran iz društva, boraveći u boljim ili lošijim uvjetima, a onda će u svojim sredinama biti dočekan kao heroj i mučenik svoga naroda i nastaviti sa životom kao da se ništa nije dogodilo. Žrtve neće u toj jednadžbi imati nikakvu mogućnost satisfakcije za ono što im se dogodilo, tj. počinitelji neće niti na koji način „oživotvoriti“ svoje formalno kajanje, niti će na bilo koji način doprinijeti ispravljanju nepravde koju su počinili. Pravo će počinitelja zločina, očigledno prevladati pravo žrtve.

Ukoliko se u središte kažnjavanja postavi žrtva, stvari se iz temelja mijenjaju. Kazne će biti osmišljene na način koji će omogućiti da žrtva, ali i zajednica, dobiju mogućnost stvarnog uvida u kajanje počinitelja i njegov doprinos otklanjanju nepravde koju je prouzrokovao svojim djelovanjem, što će mu se i omogućiti za vrijeme trajanja kazne. Ukoliko on ne bude iskazao stvarno kajanje za počinjena djela, niti doprinio otklanjanju nepravde, očigledno je da on, ako ne trajno, a ono sigurno na znatno duži vremenski period treba biti odstranjen iz zajednice, jer je njegova prisutnost u njoj nakon zločina koje je počinio, ne samo uvreda za žrtve, već i za društvo čije je elementarne vrijednosti doveo u pitanje. Čini se, stoga, opravdanim smatrati da bi kombinacija kazne zatvora, spojena sa aktivnim djelovanjem počinitelja zločina na otklanjanju „zla“ (ili njegovom umanjenju) bila ona kombinacija koja bi na odgovarajući

³ Idem, str. 19.

⁴ Idem, str. 22.

⁵ Hegel, G.W.F.: Pravni i politički spisi, Nolit, Beograd, 1981., str. 303.

način respektirala žrtve zločina i počinjeno zlo, a sama kazna zatvora u dužem ili kraćem trajanju nema tu mogućnost, bez obzira koliko ona trajala.

Naravno, ne smiju se ispustiti iz vida niti ljudska prava počinitelja, ali ona niti na koji način ne mogu nadvladavati ili dokidati prava žrtava zločina. Nije potrebno ponižavati, niti zlostavljati počinitelja zločina da bi se pomoglo žrtvama. Potrebno je pronaći ravnotežu vrste i mjere kazne (ili neke druge ili dodatne sankcije), koja će respektirati cjelokupnu svrhu kažnjavanja i uz nju opravdane zahtjeve žrtava zločina za zadovoljenjem putem kazne koju izriču sudovi u predmetima ratnih zločina.

Kada je u pitanju utvrđivanje istine, u postupcima pred sudovima u Bosni i Hercegovini ona je gotovo u potpunosti zanemarena. Time, kako je to opisao sudac Jackson, koji je bio glavni tužitelj Nürnberškog suda, može biti propuštena vrlo važna prilika. Ona se ogleda u mogućnosti da se pred legitimnim, nepristranim i objektivnim sudovima utvrde nepobitne činjenice o događajima, koje bi u budućnosti bile neporecive,⁶ a koje bi na objektivan način rasvijetlile i dokumentirale događaje. Ukoliko bi se propustila ovakva prilika, šteta bi bila tim veća što države nastale raspadom bivše Jugoslavije još uvijek nisu (a možda nikada neće ni biti) u stanju ponuditi svojim državljanima (ali i drugim zainteresiranim stranama) objektivne informacije o tome što se uistinu događalo na tlu bivše Jugoslavije od 1991. godine. Ovaj se prividni paradoks do sada pokazao više puta tačnim u suđenjima pred Haškim tribunalom kada su države, ne samo od toga suda i tužiteljstva Tribunala, već i od vlastitih državljana, skrivale dokumente (i druge dokazne materijale) krucijalne za postupke u kojima su se pojavljivale kao optuženici. Da ovi navodi stoje, potvrđuju i izmjene Zakona o kaznenom postupku Bosne i Hercegovine iz 2008. godine, koje iz Zakona uklanjaju izričitu obvezu suda da utvrđuje materijalnu istinu. Ali što to zapravo znači u svjetlu suđenja za ratne zločine? Je li to osuvremenjivanje kaznenog postupka u Bosni i Hercegovini i raskidanje sa „sumnjivom“ prošlošću? Ili je u pozadini ovakve odluke nešto sasvim drugo? Ne vodi li to prema postupku koji bi se vodio samo radi opravdanja izrečene kazne kao što sugerira Luhmann⁷, a kao što broj presuda Suda Bosne i Hercegovine ostvarenih sporazumom o krivnji sa optuženikom, zajedno sa trendom povećanja broja tih presuda, nedvojbeno i sugerira?

Konačno, promotrimo li položaj žrtava počinjenih zločina i njihovog mjesta u društvu, kao i mogućnosti koje se otvaraju za njih za prevazilaženje trauma koje su doživjele, kroz različite oblike socijalnog i duhovnog rada sa njima, iako je na prvi pogled transcendentno pitanje daleko od pravnog postupanja, aspekt je to koji je u potpunosti nezaobilazan kada su u pitanju žrtve zločina. Njihove traume, njihove patnje, ono što su doživjele i ono što ih prati u životu koji žive nakon stradanja, trebaju biti promatrane kao multidisciplinarni fenomen, a isto tako i rješenje. Neprihvatljivo je na taj problem gledati samo iz perspektive suđenja za ratne zločine i pokušavati riješiti taj problem samo na taj način, jer je praksa pokazala da ljudi ove traume vrlo teško mogu prevladati bez pomoći cijelog društva, prije svega psihološke, medicinske, socijalne i duhovne.

⁶ Paust, J.J., Bassiouni, M.Ch., Scharf, M., Gurule, J., Sadat, L., Zagaris, B., Williams, S.A.: *International Criminal Law*, nav. dj., str. 24.

⁷ Luhmann, N.: *Legitimation durch Verfahren*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1983., str. 57. i dalje.

Nesporno je, stoga, ustvrditi da samo procesuiranje ratnih zločina pred sudovima nije dovoljno da se ostvare ciljevi tranzicijske pravde i suočavanja s prošlošću. Ne može se zanemariti značaj tih postupanja, niti dosezi i rezultati koji se njima postižu, ali je potpuno jasno kako samo kaznena postupanja nisu dovoljna. Na različite druge načine, sa različitim drugim mehanizmima i sredstvima, ta postupanja moraju biti potpomognuta kako bi se ostvarili konačni ciljevi tranzicijske pravde. Ti ciljevi u konačnici, osim sankcioniranja počinitelja za zločine koje su počinili, uključuju i takve mehanizme kao što su utvrđivanje istine o svim događajima u tretiranom razdoblju, memorijalizaciju stradanja, reparaciju i institucionalne reforme. Stoga, mjere koje će biti poduzete za rješavanje pitanja počinjenih ratnih zločina u BiH moraju uključivati i druge mehanizme (često nepravne), kako bi se postigli zaokruženi i potpuni ciljevi, a ne samo fragmentarni učinci. Osobito se to odnosi na temeljne ljudske potrebe žrtava zločina koje, zanemarene od društva, pokušavaju živjeti sa svojim traumama najbolje što mogu i umiju. Uključivanjem najznačajnijih društvenih faktora, osobito duhovnih, religijskih, socijalnih i drugih zajednica u proces rada sa žrtvama, moguće je stvoriti okruženje koje će im omogućiti da prevladaju svoje traume, barem u onoj mjeri koja im omogućava dostojanstven život.

Kako bi se to i postiglo potrebno je se fokusirati na stradanja svih ljudi koji su pogođeni ratnim zbivanjima na području Bosne i Hercegovine, a ne na određene pojedince ili pripadnike etničkih skupina, pokušavajući doprinijeti stvaranju modela prihvatljivog za sve, bez mržnje, bez selektivnosti, bez „pamti pa vrati“ principa, uzimajući u obzir patnje svih žrtava zločina u Bosni i Hercegovini. Kolo zločina mora biti prekinuto, jer je mržnja upravo ta, koja je u povijesnom toku stoljeća na ovim prostorima, počinitelja pretvarala u žrtvu, a žrtvu u počinitelja i tako u nedogled.

Jer pitanja koja se trebaju riješiti kako bi život u postkonfliktnom društvu krenuo „normalnim“ tokom nisu niti laka, niti ih je malo. Nakon razdoblja sukoba, društvo i ljudi koji žive u njemu, stoje na raskrsnici. Što učiniti sa nedavnom prošlošću punom žrtava, zločinaca, tajno zakopanih tijela, raširenog straha i službenog poricanja? Treba li tu povijest iznijeti na vidjelo, sačuvati, prihvatiti, ispričati se zbog nje? Kako ponovno ujediniti društvo dojučerašnjih neprijatelja i ponovno ujediniti nekadašnje suparnike u kontekstu takve gorke prošlosti i gnojnih rana? Što učiniti sa stotinama i tisućama počinitelja zločina koji se još uvijek šetaju slobodno, dok žrtve njihovih tortura i mučenja pokušavaju izgraditi uništene živote, olakšati sjećanja koja ih muče? Kako spriječiti ponavljanje zločina u budućnosti? I konačno pitanje: "Treba li poslušati one koji smatraju da takvu prošlost treba pokopati i prestati upirati prstom u zločince i ne dirati u nešto što će samo buditi teške uspomene i još više podijeliti društvo i na takvoj pokopanoj prošlosti izgraditi demokratsko društvo?".⁸

Pronaći odgovore na ova pitanja nije ni lako ni jednostavno, ali je od suštinske važnosti za Bosnu i Hercegovinu.

Sudjenja za počinjene zločine u razdoblju od 1992-1995 godine jedan su od najvažnijih puteva do tih odgovora.

⁸ Hayner, P.B.: *Unspeakable Truths: Facing the Challenge of Truth Commissions*, Routledge, New York, 2002., str. 4.-5.

ZNAČAJ KULTURE SJEĆANJA ZA KONCEPT TRANZICIJSKE PRAVDE

Ljubinka Petrović-Ziemer

Sažetak

Prilog o kulturama sjećanja unutar koncepta tranzicijske pravde pruža u svom prvom dijelu uvod u metodologiju i osnovne koncepte kultura sjećanja i pamćenja nastalih prije svega u društvenim naukama i kulturnim studijama. Ovim izborom metodoloških pristupa nudi se zainteresiranim studenticama i studentima koristan instrumentarij za vlastita proučavanja i istraživanja kulturnih i društvenih memorijskih narativa i praksi u i van BiH. Drugi blok predstavlja kratak pregled različitih vidova individualne i društvene 'produkcije' sjećanja i pamćenja, s time da će se u trećem poglavlju teksta ta tematika produbiti, stavljajući naglasak prije svega na prakse i politike sjećanja kako su se razvijale i sprovodile na prostoru BiH od početka rata do danas. Imajući u vidu da se u BiH primjenjuju politike sjećanja koje su sučeljene, monološki i jednostrano organizovane, važno je upravo kulture sjećanja promatrati iz perspektive koju otvara koncept tranzicijske pravde. Stoga, četvrti dio ovog priloga ukazuje na važnost koju kulture sjećanja odnosno procesi memorijalizacije zauzimaju unutar koncepta tranzicijske pravde i osvjetljuje međusobnu povezanost između kultura sjećanja i drugih mehanizama tranzicijske pravde. Završni dio teksta razmotrit će model 'mjesta savjesti' (engl. *sites of conscience*) jer se upravo kroz spomenuti model pokušava objediniti potreba da se žrtvama oda počast, da se razviju adekvatni obrazovni programi u kojima će se sjećanje na i refleksija o kršenju ljudskih prava u nedavnoj prošlosti dovesti u direktnu vezu s trenutnim stanjima u našim društvima kada je u pitanju poštivanje ljudskih prava i razvijanje kulture uzajamnog uvažavanja. Iza koncepta 'mjesta savjesti' stoji napor i želja da se usmjeri pogled prema prošlosti iz današnje perspektive i stanja svijesti s ciljem da prije svega mladu generaciju inspiriše u kreiranju vizije za sigurniju budućnost. Pored opisa samog koncepta, navest će se i primjeri iz svijeta, iz Čilea.

1. Osnovi koncepti

U prvom poglavlju predstavljeni su u vrlo kratkim crtama osnovni koncepti sjećanja i pamćenja koji su postali mjerodavnim za društvene i kulturne studije sjećanja i koje mogu unaprijediti diskusije o kulturama sjećanja unutar koncepta tranzicijske pravde.

1.1 Sjećanje, pamćenje i zaborav

U svakodnevnom diskursu, pa čak i među upućenima u akademskim krugovima, termini 'sjećanje' i 'pamćenje' se povremeno koriste sinonimno, ukoliko spomenute pojmovne razlike ne predstavljaju centralne kategorije u samom istraživačkom postupku. Heterogenost koncepata i naučnih pristupa nastalih od početka prošlog vijeka otežava da se postignu jasna terminološka razgraničenja. Međutim, za bavljenje kulturama sjećanja i kulturnim pamćenjem neizostavno je da se barem ukratko osvrnem na značenja koja se u studijama sjećanja i pamćenja pridaju troparu sjećanje – pamćenje – zaborav.

Pamćenje je sposobnost da se informacije i sadržaji iz prošlosti registruju, kodiraju, pothrane te da se ranije usvojeni sadržaji ponovo prizovu u sjećanje radi dalje obrade i (re-)interpretacije. Činom sjećanja se međutim aktualiziraju informacije pothranjene o minulim događajima i sadržajima. Međusobna povezanost ovih pojmova se očituje u činjenici da se bez mogućnosti pamćenja pojedinaka i pojedinac ne bi ni mogle prisjećati prošlih događaja. Neke od glavnih karakteristika procesa sjećanja su pored subjektivnosti i društvene uslovljenosti, naknadnost, fragmentarnost, selektivnost i identifikatornost. Sjećanje, pojedinačno i kolektivno, ne odslikava dosljedno stvarni događaj iz prošlosti već je rezultat uvijek naknadne rekonstrukcije događanja i radnji iz sadašnje perspektive. Rekonstrukciju vrši uvijek individua, čija se viđenja i stavovi razvijaju unutar datog socio-kulturološkog i političkog okvira. Stoga sjećanja jesu društveno uslovljena, ali ostaju prožeta ličnim iskustvima, saznanjima i afinitetima. Analogno percepciji, i sjećanje je nužno selektivno i fragmentarno jer je, u skladu s postmodernim shvatanjem historije, sveobuhvatno i cjelovito prikazivanje prošlosti nemoguće, iako se segmenti iz prošlosti u naknadno nastalim narativima uvezuju u smislenu i logičnu cjelinu. Međutim, ti narativi su više iskaz o potrebi individue i zajednice za stvaranjem smisla i kontinuiteta koji nudi orijentaciju, stabilnost i afirmiše osjećaj pripadnosti, nego li mimetički odraz stvarnosti. Sjećanje i pamćenje podjednako utemeljuju individualne i grupne identitete. Promjene režima, smjene generacija, sukobi i krize samo su neki od vanjskih faktora koji imaju destabilizirajući učinak na identitete zajednica i pojedinaka. U kriznim vremenima kolektivno pamćenje se reorganizira i prilagođava potrebama i strategijama novih vladajućih elita. U mjeri u kojoj u konfliktnim situacijama nastupa opasno sužavanje horizonta sadašnjosti i budućnosti, u istoj mjeri se širi opsjednutost prošlošću (H. Welzer)⁹ koja se ili glorificira ili demonizira (T. Kuljić)¹⁰ vrlo često radi homogenizacije narušenog (kolektivnog) identiteta i slabljenja pozicija onih drugih koji ne pripadaju vlastitoj skupini.

Treća kategorija koja se ne može izolovano posmatrati od sjećanja i pamćenja je zaborav, jedan od faktora koji uopšte omogućava sjećanje i pamćenje. Osim toga zaborav osigurava funkcionalnu ekonomiju pamćenja usljed ograničenog kapaciteta ljudske memorije, posjeduje rasterećujuću funkciju za psihički aparat na individualnoj razini kao i za društvene sisteme na makro-razini. U pogledu traumatičnih iskustva i ratnih dešavanja zaboravu i sjećanju odnosno suočavanju s prošlošću se u jednakoj mjeri prisipuju ljekovita i učinkovita djestva. Kao što je to zorno pokazao njemački povjesničar Christian Meier, nemali broj primjera u historiji svjedoči o tome da je nakon okončanja u većini slučajeva simetričnih ratova preovladavala uglavnom strategija zaborava, koju su vladari pobjednici putem dekreta nametnuli s istim ciljem kojim se danas propagira suočavanje s prošlošću, a to je prevencija ponovnog izbijanja ratnih sukoba, prevladavanje animoziteta i postavljanje temelja za sigurniju budućnost. S obzirom da je koncept suočavanja s prošlošću i tranzicijske pravde novijeg kova, još ne stoji na raspolaganju validna empirijska građa koja bi mogla potvrditi njegovu djelotvornost. Što se tiče strategije zaborava, zavisno od historijskog konteksta koji se razmatra, njenja primjena znala je biti kako kontraproduktivna tako i uspješna.

9 Usporedi Dana Giesecke/Harald Welzer: *Das Menschenmögliche. Zur Renovierung der deutschen Erinnerungskultur*, Hamburg, 2012.

10 Usporedi Todor Kuljić: *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd, 2006.

Međutim, Meier zaključuje da postoje zločini takvih razmjera, polazeći od primjera Holocausta, nakon kojih je sjećanje jedina adekvatna reakcija.¹¹

1.2 Kolektivno pamćenje (*Maurice Halbwachs*)

Francuskom sociologu i filozofu Mauriceu Halbwachsu (1877-1945), učeniku Henrija Bergsona i Emila Durkheima, pripisuje se zasluga da je postavio temelje za teorijsko-istraživačko promišljanje koncepta kolektivnog pamćenja. Svoje teze o kolektivnom pamćenju Halbwachs razvija u studiji *Les cadres sociaux* objavljenoj 1925. godine, a doraduje ih u spisu *La mémoire collective*, posthumno objavljenom 1950. godine.¹²

Kao glavno polazište svojih razmišljanje, Halbwachs postulira tezu da je pojedinačno pamćenje i sjećanje uslovljeno društvenim kontekstom i da se individualno pamćenje može jedino razvijati unutar društvene grupe, oponirajući tako teorijama pamćenja Bergsona i Freuda u kojima se sjećanje uglavnom tumači kao psihološki proces koji se odvija isključivo unutar individue, u nesvjesnom. Halbwachs pristupu individualne psihologije i subjektivizma prigovara što zapostavlja društvene dimenzije sjećanja i pamćenja. Strogo uzeći, za Halbwachsa kolektivno pamćenje osigurava kontinuitet grupe, a pojedinac se prema njemu može jedino sjećati kao član grupe. Zsigurno je da Halbwachs ističe konstruktivni karakter sjećanja, kao što se to naglašava iz današnje postmodernističke perspektive. Ipak, društvena dimenzija sjećanja i pamćenja prema Halbwachsu prije svega ukazuje na činjenicu da individua kao društveno biće stupa u interakciju s članovima zajednice kojoj pripada i putem komunikacije sakuplja svoja saznanja, usvaja interpretativne uzorke, oblikuje i modificira vlastita sjećanja. Na tragu toga, Halbwachs u svojim istraživanjima detaljno analizira forme i funkcionisanje kolektivnog pamćenja i sjećanja u različitim društvenim i kulturološkim grupama, pri čemu veliku pažnju posvećuje porodici i njenim narativima posredstvom kojih se prenose sadržaji pamćenja s jedne generacije na drugu (intergeneracijsko pamćenje). Glavnu kritiku koju je izazvala Halbwachsova teorija odnosi se na preneglašavanje kolektivnog i društvenog naspram pojedinačnog pamćenja.

Nakon što Halbwachsov koncept poslije Drugog svjetskog rata pada u zaborav, on se krajem vijeka (1980-ih) aktualizira i doživljava preinake koje su najvidnije u teoretskim razmišljanjima Pierrea Norae, Jana i Aleide Assmann.

11 Usporedi Christian Meier: *Das Gebot zu vergessen und die Unabweisbarkeit des Erinnerns. Vom öffentlichen Umgang mit schlimmer Vergangenheit*, München, 2010.

12 Usporedi Maurice Halbwachs: *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*, Frankfurt a. M., 1985 (orig.: *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris, 1925); Maurice Halbwachs: *Das kollektive Gedächtnis*, Frankfurt 1991 (orig.: *La mémoire collective*, Paris, 1950); Maurice Halbwachs: *On Collective Memory*, Chicago, 1992.

1.3 Mjesta sjećanja (Pierre Nora)

Drugi vrlo uticajan koncept među teorijama pamćenja i sjećanja predstavljaju *lieux de mémoire* francuskog historičara Pierrea Norae.¹³ Još sasvim u duhu Halbwachsa, Nora zagovara strogo razgraničenje između historije i pamćenja. Međutim, u njegovoj radikalnoj tvrdnji da pamćenje kao duhovna kohezivna snaga iščezava te više ne umije da oblikuje smisao i garantuje kontinuitet između prošlosti i sadašnjosti prepoznaje se posmodernističko odbacivanje svake historijske teleologije. Usljed ubrzane dinamike historijskih procesa i društvenih razvoja jedinstvo prostora i vremena se razbija u nepovezane, izolovane fragmente. Promjena i nepostojanost kao dominantni modusi življenja onemogućavaju održavanje homogenih grupacija i linearnih tokova. Istovremeno, izumiranje svjedokinja odnosno savremenika kao živih spona koje obezbjeđuju dijalog između prošlosti i sadašnjosti, nameće upotrebu tehnika i strategija pamćenja koje mogu osigurati trajnost kolektivnog sjećanja. U onom trenutku kada nestaje pamćenje, prema Nori ostaju samo još mjesta sjećanja kao institucionalizirani čuvari prošlosti. Središnji predmet Norinih istraživanja su dakle mjesta sjećanja francuske historije koja čuvaju i osamvremenjuju uspomene na prošlost u sklopu komemorativnih manifestacija i edukativnih programa. Po Nori ta mjesta odnosno trajne tačke kristalizacije kolektivne historijske svijesti evociraju doduše slike iz prošlosti, ali ona ne učestvuju više u procesima konstituiranja kolektivnog pamćenja.

Delegirajući zadatak kolektivnog i pojedinačnog pamćenje mjestima sjećanja, presjeca se spona između uspomene i svakodnevnog života. Prema Nori prenaplašen javni diskurs o sjećanju i pamćenju je siguran pokazatelj da pamćenje u savremenom svijetu više i ne postoji.

Mjesta sjećanje su nadalje objekti, prostori, simboli, pa čak i krajolici koji se vezuju za ključne trenutke u historiji jedne nacije i koji trebaju da svjedoče o postojanju zajedničke historije kao primarne legitimacije za stvaranje nacije. Prema Nori, mjesta sjećanja sadrže tri dimenzije: materijalnu, funkcionalnu i simboličku. Definišući mjesta sjećanja vrlo široko, Nora u njih ubraja spomenike, pojedinačne knjige, reprezentativne zgrade, historijske ličnosti, bitke, trgove, muzeje, arhive, komemorativne rituale, pa čak i uzrečice. Za neke kritičare i kritičarke opširnost ove definicije briše specifičnosti takvih mjesta i poziva na proizvoljnu upotrebu termina.

1.3. Kulturno i komunikativno pamćenje (Jan i Aleida Assmann)

Na njemačkom govornom području termini kulturno i komunikativno pamćenje koje 1980-ih godina uvode egiptolog Jan Assmann i anglistica Aleida Assmann za stručnjakinje i stručnjake iz oblasti kulturnih studija još uvijek su predmet intenzivnih diskusija. Jedan od ključnih doprinosa Assmannove teorije o kulturnom pamćenju je taj što detaljno i precizno razrađuje postojeće relacije između pamćenja i kulture. Jednako značajna su i Assmannova tumačenja suodnosa između kulturnog sjećanja, stvaranja kolektivnih identiteta i njihove političke legitimacije.

13 Usporedi Pierre Nora: *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*, Frankfurt, 1998 [1990]; Pierre Nora: *Erinnerungsorte Frankreichs*, za izdavača Etienne François, München, 2005. Pierre Nora: *Između sjećanje i povijest*. Diskrepancija, Vol 8 broj 12, Veljača 2007.

Terminološka jasnoća koju Assmannovi u svojim radovima postižu počiva između ostaloga na razmeđivanju komunikativnog i kulturnog pamćenja. Kontrastirajući ova dva okvira pamćenja, Assmannovi konstatuju da se komunikativno i kulturno pamćenje suštinski razlikuju po sadržajima, oblicima, medijima, vremenskim strukturama i nosiocima/akterima kao relevantnim elementima pamćenja.¹⁴

Komunikativno pamćenje nastaje u svakodnevnoj interakciji članova jedne grupe odnosno zajednice. Sadržaji komunikativnog pamćenja su iskustva savremenika i obuhvataju vremenski raspon od 80 godina. Jedna od bitnih formi komunikativnog sjećanja su porodični narativi iz kojih se generira intergeneracijsko pamćenje i sjećanje. Komunikativno pamćenje se uvijek odnosi na nedavnu prošlost. Kada se usljed nestanka generacije svjedoka jednog istorijskog razdoblja prekida komunikacija i interakcija između mlađe i starije generacije, onda komunikativno prelazi u kulturno pamćenje. Ono se odnosi na mitsku praistoriju ili apsolutnu prošlost. Kulturno pamćenje je u velikoj mjeri oblikovano odnosno stilizovano i oslanja se na mnemotehnička pomagala pothranjivanja i organizovanja sadržaja pamćenja, dok komunikativno pamćenje nastaje u direktnoj i spontanoj interakciji, rastezljivo i promjenljivo je.

Kao moguće društvene strategije pamćenja Jan Assmann navodi tople i hladne opcije. Ako se sjećanje stavi u službu društvenih razvoja i promjena ili naprimjer određivanja novog kolektivnog identiteta u kriznim momentima, govori se o vrućoj opciji sjećanja. Kod hladne opcije sjećanja društvo ili službene politike su “zamrzle” fundirajuće mitove iz prošlosti za tumačenje sadašnjosti i upostavu vrednosnih i kulturnih sistema. Kao primjer za hladne kulture Assmann spominje stari Egipat i srednjovjekvno jevrejstvo.

1.4 *Collected memory (James E. Young, Jeffrey Olick)*

Američki historičar James E. Young, profesor na univerzitetu Yale, u svojim istraživanjima o memorijalima posvećenim sjećanju na Holocastu, ukazuje na neadekvatnost pojma kolektivnog pamćenja i sjećanja te u svrhu preciziranja vlastitih opservacija uvodi alternativni termin “collected memory” (sabrana, sakupljena sjećanja). Young čak smatra da je termin kolektivnog sjećanja postao izlišan, jer javnim i zajedničkim pamćenjem i sjećanjem upravljaju i uređuju ga specijalizovane institucije.¹⁵ Zajednice sjećanja su po svom sastavu heterogene, a sama sjećanja unutar jedne mnemoničke grupe stoje u dosta kompleksnim međuodnosima koji mogu biti harmonični, sukobljeni, konkurentni, paradoksnii ili čak komplementarni. Pojam kolektivnog sugerise statična stanja i postojanje monolitnog i nepromjenljivog materijala pamćenja, dok Young zajedničko sjećanje shvata kao proces u kome pojedinke i pojedinci svojim individualnim sjećanjima i uspomena, (re-)interpretacijama, dopunama, kontraverznim stavovima i višeznačnom recepcijom spomeničke kulture i memorijalnih centara tek tvore sjećanje i određuju značenje sadržaja sjećanja. Young u svojim analizama ističe fragmentarni karakter sjećanja i kao nukleus sjećanja postulira individuu naspram kolektiva. Kulturu sjećanje ne obrazuju same forme, veličina i

14 Usporedi Jan Assmann: *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München, 4. izdanje, 2002; Jan Assmann: *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, prev. Vahidin Preljević, Zenica 2005; Aleida Assmann: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München 1999.

15 James E. Young: *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*, Yale University Press, 1993.

kvantitet spomenika već iz Youngove perspektive individualni akti recepcije, interpretacije i povezivanja ili disintegracije spomenika i mjesta sjećanja iz vlastite svakodnevnice. Izdižući pojediniku kao glavnog aktera sjećanja i pamćenja, Young pokušava redefinirati mjesta sjećanja u mjesta dijaloga. Memorijalni kompleksi ne trebaju stajati u funkciji da se za nas sjećaju već da nas pozivaju da stupimo u aktivan odnos s prošlošću. Prostori i mjesta sjećanja trebaju da budu lokacije na kojima se sakupljaju individualna sjećanja i uspomene koje supostoje odvojeno jedna od druge. Shodno tome, Young insistira na jačanju individualnog pristupa sjećanju i depontenciranju značenja koje implicira pojam kolektivnog. Za razliku od Younga, Olick ukazuje na važnost i upotrebljivost oba pojma, koji su po njemu u epistemološkom i prakseološkom smislu istovremeno diferentni i usko povezani, jer sjećanje jeste individualno, ali se po pravilu ne odvija van grupe. Nadalje, smisao i svrha kolektivnog i individualnog sjećanja i pamćenja ne podudaruje se u potpunosti, iako se međusobno uvjetuju i prožimaju. Olick stoga zagovara da se značenjske razlike koje proizlaze iz ova dva pojma ne razdovdne na metodološkoj i teorijskoj razini.¹⁶

2. Organizacija službenog i društvenog sjećanja

Sjećanje samo po sebi je bezoblično, nestabilno i podliježe zaboravu. Potrebna mu je dakle stabilizacija u vremenu i prostoru kroz materijalizaciju i konkretizaciju te određene forme ponavljanja.

Kao što je već spomenuto u prvom dijelu ovog teksta, za konstituisanje nacije, države, nacionalnog identiteta i istorijske svijesti kolektivno pamćenje i sjećanje su od ključnog značaja. Konstrukcija, uređenje i upravljanje kolektivnim pamćenjem i sjećanjem zahtijevaju sistematičan pristup u vidu institucionalizacije. Službene politike sjećanja kreiraju državne institucije snagom svoga ovlaštenja da donose odluke koje su relevantne za cjelokupno društvo. Nadalje, predstavnici državne, a vrlo često lokalne vlasti su mandatirani da odlučuju i o distribuciji sredstava za sprovođenje politika sjećanja. Političke elite su nosioci interpretacija prošlosti koje su podređene potrebama tekućih ideologija. U skladu sa službenom verzijom o prošlosti vrši se izbor sadržaja i događaja iz istorije koji se smatraju vrijednim da uđu u kolektivno pamćenje, i onih perioda iz prošlosti koji su kvalificirani kao beznačajni, te ih treba zaboraviti ili se njihovo spominjanje u javnom diskursu čak zabranjuje, ako simboliziraju za vladajuće elite neprihvatljive ideološke koncepte. Iz istorije određenog kolektiva biraju se po pravilu ključni, prekrenti momenti koji su izazvali promjenu političkog i kulturnog identiteta jednog naroda, kao što su naprimjer proglašenje nezavisnosti, izbijanje ratova, pobjede i porazi, mirovni sporazumi. Pored toga sastavni dio kolektivnog sjećanja predstavljaju i ličnosti raznih profila čiji se doprinosi smatra od vitalnog značaja za cijelu zajednicu. Izgradnjom spomenika i memorijala, imenovanjem ulica, javnih ustanova, trgova prema slavnim ličnostima i ključnim istorijskim događajima javni prostor se pretvara u vizualnu reprezentaciju kolektivnog sjećanja i svijesti. Pored uprostorenja i vizualizacije kolektivnog sjećanje, službene politike sjećanje obuhvataju i očuvanje kulturnog nasljeđa kroz muzeje, arhive, izložbe, filmove i umjetničku produkciju, kao i prenošenja sadržaja vezanih za nacionalni identite i istoriju kroz

16 Jeffrey K. Olick: *Collective Memory: The Two Cultures*, 1999. *Sociological Theory* 17(3):333-348.

obrazovne sisteme. Jedna od temeljnih djelatnost u tom kontekstu su izrade udžbenika za istoriju, književnost i jezik, geografiju i vjeronauku. Organizovano sjećanje prati i određeni ritam i dinamika. Tako se primjera radi ciklično uređenje kolektivnog sjećanje osigurava državnim kalendarima kojima se utvrđuju praznici od državnog, nacionalnog, vjerskog i internacionalnog značaja kao i dani komemoracija. Statične forme sjećanja dopunjuju dinamični odnosno performativni oblici sjećanja kao što su komemoracijske ceremonije, rituali, vjerski obredi.¹⁷ Vrijedna spomena je činjenica da svaka promjena režima rezultira prekrajanjem istorije i re-organizacijom kolektivnog sjećanje. To se manifestuje između ostalog preimenovanjem ulica, javnih ustanova i trgova, prenamjenom, pa čak i zapuštanjem ili rušenjem spomenika i memorijalnih kompleksa prethodnog režima, zatim preradom cjelokupnog kulturnog kanon.

Službene politike sjećanja postavljaju smjernice i okvir sjećanje za jedno društvo. Akteri koji institucionaliziraju sjećanje i pamćenje su pored predstavnika državne i lokalne vlasti, mediji, obrazovni sistemi, kulturne i vjerske institucije, do određene mjere i održenja žrtava i veterana. Međutim, iako dominantan, institucionalizirani vid sjećanja nije jedini unutar jednog društva u kojem supostoje razne mnemoničke zajednice sa svojim alternativnim strategijama sjećanja. Nosioi alternativnih kultura sjećanja mogu biti predstavnici manjina, političke opozicije, građanskih inicijativa, dijaspora. Službene politike sjećanja, alternativne kulture sjećanja vidne u javnom prostoru, privatna/porodične sjećanje skupa čine šire, društveno sjećanje. Odnos između aktera društvenog sjećanja je dinamičan, omogućava različite alijance ili se, na temelju oprečnih tumačenja prošlosti i zahtjeva za budućnost, ispoljava i doživljava kao bitka oko prava na participaciju, priznanje i prisustvo.

3. Kulture sjećanja u Bosni i Hercegovini

Prelomni i vrlo traumatični istorijski momenti koji obilježavaju kulture sjećanja u Bosni i Hercegovini od 1990. godina pa do današnjeg dana su raspad SFR Jugoslavije, pobjeda nacionalnih partija nakon prvih višestranačkih izbora i izbijanje rata 1992. godine koji je u Bosni i Hercegovini kulminirao genocidom.

Istražujući politike sjećanja u BiH Hercegovini u odnosu na nasljeđe narodnooslobodilačke borbe i Drugi svjetski rat, Darko Karačić primjećuje da revizionistički odnos prema ideologiji komunističkog režima počinje dolaskom nacionalnih partija na vlast. Smjena režima popraćena je izmjenama “vizualnih podsjetnika na postojeći narativ, kao što su bili: prenamjena memorijalnih centara i muzeja, zapuštanje i devastacija spomenika i spomen-područja te preimenovanje ulica čiji su nazivi podsjećali na događaje i ličnosti iz Drugog svjetskog rata koje je socijalistički jugoslavenski režim smatrao važnim u tom narativu.”¹⁸ Odnos vlada post-

17 O društvenom uređenju sjećanja i pamćenja vidi Eviatar Zerubavel: *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*, Chicago, 2003. Eviatar Zerubavel: *Calendars and History: A Comparative Study of the Social Organization of National Memory*, in: Jeffrey Olick (ed.): *States of Memory: Continuities, Conflicts, and Transformation in National Retrospective*, Durham, 2003.

18 Darko Karačić: *Od promoviranja zajedništva do kreiranja podjela. Politike sjećanja na partizansku borbu u Bosni i Hercegovini nakon 1990. godine*, u: Darko Karačić, Tamara Banjeglav, Nataša Govedarica:

jugoslovenskih država spram komunističke prošlosti se u zadnje dvije decenije mijenjao i sve se više usložnjava kroz pokušaje da se rehabilitiraju fašističke politike i vojne formacije iz Drugog svjetskog rata, istovremeno konstruišući navodni kontinuitet između antifašističke borbe partizana i borbe novonasatlih vojski 1990-ih. godina za državni odnosno nacionalni suverenitet.

Službene politike sjećanja od rata pa do danas uglavnom su koncipirane prema entno-nacionalnoj paradigmi. Etnički identiteti su tako konstituisani da su u stalnom neskladu s bosanko-hercegovačkim identitetom kao multikulturalnom i građanskom konceptu identiteta. Jednonacionalne orijentacije utiču uvelikome na tumačenja o i sjećanja na nedavnu, ratnu prošlosti.

U središtu dominantnih kultura sjećanja su žrtve rata, pali borci i ratni heroji isključivo jedne nacionalne skupine. Duboka sukobljenost i podijeljenost narativa o prošlosti najvidljivije se očituje u tome da se ratni zločinci s jedne strane slave kao narodni heroji na drugoj strani. Ta tendencija ukazuje na prisutnost još jedne bitne komponente vladajućih kultura sjećanja: relativiziranje, pa čak i poricanje zločina počinjenih u vlastitoj etničkoj skupini. Strategije šutnje, relativizacije i poricanja sastavni su dio javnog i porodičnog sjećanja.

Ekspertna radna grupa zadužena za izradu državne Strategije tranzicijske pravde u svojoj radnoj verziji online objavljene Strategije opisuje proces memorijalizacije na sljedeći način: "proces memorijalizacije [je] politiziran i (...) izražava jednostran pogled na događaje u prošlosti."¹⁹

U dokumentu se takođe ističe zabrinjavajuća činjenica da se memorijali s jednonacionalnim i -vjerskim obilježjima posvećeni vlastitim žrtavama ili palim borcima postavljaju u mjestima povratka. "U tom smislu, naročito su značajna spomen-obilježja jedne etničke skupine koja su podignuta na mjestu stradanja pripadnika druge etničke skupine ili u povratničkim naseljima gdje žive pripadnici samo jedne etničke zajednice. Također, negativan efekat na povratničko stanovništvo imala su ona spomen-obilježja, sa pomenutim karakteristikama, koja su postavljena u školskim prostorima, a u koja idu učenici povratnici."²⁰

Ovako stanje na terenu ilustruje da se jednonacionalne strategije sjećanja vrlo često kombinuju i sa zabranom da civilne žrtve rata druge etničke grupe na mjesto stradanja postave spomen-ploču ili s uništavanjem ili skidanjem takvog spomen-obilježja, čime se žrtve ponovo vrijeđaju.²¹

Pored službenih politika sjećanja razvile su se prije svega u civilnom društvu građanske inicijative kao alternativni modeli sjećanja. Nije teško zamijetiti da su te alternativne kulture sjećanja reakcija na etno-nacionaliziranu politiku sjećanja. Glavni motiv tih inicijativa

Re:vizija prošlosti. Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine, Sarajevo, 2012, str. 17-89, citat na str. 23.

19 Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine i Ministarstvo pravde Bosne i Hercegovine: *Strategija tranzicijske pravde u Bosni i Hercegovini 2012. - 2016.* Radni tekst, Sarajevo, 2012, str. 61.

20 *Ibidem*, str. 62

21 O izgradnji memorijala u post-jugoslovenskim zemljama vidi i istraživanja koja su sprovodi novinarski timovi BIRN-a. Rezultati su predstavljeni u junu 2013. godine u Sarajevu: <http://www.balkaninsight.com/rs/article/stihija-podizanja-spomenika-na-balkanu>

je solidarnost i pružanje podrške svim žrtvama rata, zatim potreba da se probije zid šutnje, javno suprotstavi strategijama poricanja i odredi prema ratnim zločinima koji su počinjeni u vlastitoj grupi.

Broj takvih inicijativa nije zanemarljiv, ali ću zbog ograničenosti prostorom spomenuti samo jednu noviju inicijativu koja svoj odnos prema društvu nagovještava već u samo nazivu svoje aktivističke grupe “Jer me se tiče”. Radi se o grupi aktivistkinja i aktivista iz cijele Bosne i Hercegovine s više od 50 članova. Primarni cilj je obići mjesta stradanja civilnih žrtava rata bez obzira na njihovu etničku i vjersku pripadnost. Grupa mladih 27. aprila 2013. krenula je u obilazak bivših logora u Hadžićima, Čelebićima, Jablanici i Dretelju. U noći s petka na subotu, 25. 10. 2013. “Jer me se tiče” postavila je tri spomen-ploče civilnim žrtvama ratnih zločina u Foči, Konjicu i Bugojnu. Ploče su po naredbi lokalnih vlasti ponovo skinute. Međutim, Inicijativa nastavlja sa svojim akcijama. Kako stoji na njihovoj webstranici, aktivistkinje i aktivisti svojim djelovanjem žele društvu staviti do znanja da su protiv poricanja ratnih zločin, diskriminacije i politizacije žrtava.²²

4. Kulture sjećanja i tranzicijska pravda

Kao što je poznato, mehanizmi tranzicijske pravde su 1. krivična pravda, 2. utvrđivanje činjenica i kazivanje istine, 3. reparacije i memorijali i 4. institucionalne reforme. U Strategiji tranzicijske pravde, ključnom dokumentu za rad na polju suočavanja s prošlošću, memorijali se navode kao simbolični vidovi reparacija. Pored memorijala autori spominju i “izvinjenje, (...), promjene nastavnih planova i programa, utvrđivanje i verifikacija činjenica o prošlosti.”²³ Važnost koju implementacija ovog segmenta mehanizma tranzicijske pravde ima za društvene procese objašnjava se u Strategiji na sljedeći način: “Proces memorijalizacije neposredno se naslanja na obaveze države da osigura zadovoljenje zbog kršenja prava, kao i da zaštiti historijsko sjećanje, kako bi se spriječilo poricanje, revizija i negiranje prošlosti, te osigurala prevencija od kršenja prava. Generalno gledajući, memorijali imaju funkciju da izazovu emotivnu reakciju, kao i da pruže saznanje o određenom događaju. Međutim, u konceptu tranzicijske pravde memorijalima se daje i pedagoška funkcija, koja se ogleda kroz edukaciju i stimuliranje otvorenog i širokog društvenog dijaloga o onome šta memorijali predstavljaju i koja je njihova veza sa sadašnjim društvenim pojavama, kako bi se zaštitile demokratske vrijednosti i ljudska prava, te osigurala prevencija od ponavljanja traumatične prošlosti.”²⁴

Primjetno je da se u konceptu tranzicijske pravde kulture sjećanja ne spominju u svom širokom značenju već prominentno u kontekstu izgradnje spomenika kao vida ostvarivanja prava civilnih žrtava rata. Međutim, spomenička kultura predstavlja samo jednu formu sjećanja, i to onu na koju građanske inicijative s alternativnim pristupom imaju najmanje uticaja jer sredstva koja su za gradnju spomenika i memorijala potrebna nadmašuju mogućnosti aktivistički organizovanih grupa. Osim toga, urbanističke

22 Više informacija o inicijativi “Jer me se tiče” dopustno je pod ovim linkom:

<https://www.facebook.com/jermesetice>

23 Strategija tranzicijske pravde, str. 16.

24 Strategija tranzicijske pravde, str. 17.

dozvole za podizanje spomenika izdaju lokalne vlasti koje vrlo često znaju ignorisati zahtjeve kojima se želi postići inkluzivna kultura sjećanja. Kako bi se mogao uključiti veći broj važnih aktera iz civilnog društva bilo bi neophodno uvrstiti i druge, financijski manje zahtjevne forme sjećanja kao što su komemorativne akcije ili umjetnički projekti. Što se tiče dijaloga s lokalnim vlastima, bitno je da se nastavi s javnim zagovaranjem alternativnih modela i širenjem kruga aktera. Autori Strategije tranzicijske pravde uz kulture sjećanja i memorijale vežu između ostaloga edukativnu funkciju i otvaranje prostora za širi društveni dijalog. U ovom poglavlju osvrnut će se na dijaloški proces na lokalnoj razini, a u narednom poglavlju biće riječi o tome kako metodološki riješiti pitanje prenošenja znanja o prošlosti na mlade generacije i koju funkciju dodijeti sjećanju na traumatična iskustva u edukativnim programima.

Pri organizovanju diskusija o procesu memorijalizacije u lokalnim zajednicama, kako se to predlaže u Strategiji, čini mi se potrebno imati sljedeće tačke u vidu: negativan učinak koji su memorijali imali dosada na društvenu koheziju; opšte nezadovoljstvo rezultatima koji su postignuti primjenom mehanizama tranzicijske prave do sada; dokumentacija na osnovu koje se donosi odluka o podizanju spomenika; asimetrije moći; konfliktirajući i konkurirajući prioriteti i potrebe jedne zajednice.

Istraživanja koji su novinarski timovi BIRN-a sproveli u cijeloj regiji o izgradnji spomenika jasno ukazuje najprije na postojeću maniju memorijalizacije.²⁵ Zatim novinari i novinarke konstatuju da spomenici koji su od početka rata do danas podignuti produbljuju konflikte i nepovjerenje u lokalnim zajednicama. Imajući takav bilans u vidu, u dijaloški procesi i diskusije trebale bi biti uključene evaluacije o dosadašnjim procesima memorijalizacije i o učincima koje su imali na suživot u dotičnoj zajednici. Pri pripremi diskusija takođe ne treba zanemariti činjenicu da su građani i građanke nezadovoljne rezultatima koji su postignuti implementacijom mehanizama tranzicijske pravde, budući da su daleko ispod očekivanja, što uvećava skepsu prema spomenutim instrumentima.²⁶ Ako se presude ICTY-a djelomično osporavaju, procesi vetinga nisu okončani i pojačavaju osjećaj straha i nezaštićenosti posebno u povratničkim sredinama, ako se vidovi diskriminacije prema manjinskom stanovištvu odražavaju i na mogućnosti zapošljavanja, ako se povratničkoj djeci otežava pohađanje nastave i sadržaji u udžbenicima nacionalnih predmeta izazivaju netrpeljivost među učenicima i učenicama, onda se mora postaviti pitanje da li pod takvim uslovima gradnja spomenika može da transformiše konfliktne odnose u zajednici. Građane i građanke zajednice treba prije svega u tome ojačati da ne poduzimaju korake koje će znatno pogoršati situaciju, što se ne treba nužno protumačiti kao odustajanje od zaštite ljudskih prava ili čak poraz. Nadalje, u podijeljenim zajednicama mora se računati s time da supostoje konfliktirajući i konkurirajući prioriteti i potrebe. U prevazilaženju kršenja ljudskih prava, podrška civilnim žrtvama rata da ostvare svoja prava i da im se vrati njihovo dostojanstvo su prioritet svake zajednice koja želi da gradi vrednosni sistem utemeljen u načelima ljudskih prava, povjerenja i uzajmno poštovanja. Pored prava i potreba žrtava postoje i prava i potrebe jedne cijele zajednice. Da bi se postigao suživot u miru i sigurnosti valja

25 Rezultati istraživanja prezentirana u više članaka mogu se naći na BIRN-ovoj web stranici pod sljedećem linkom: <http://www.balkaninsight.com/rs/article/stihija-podizanja-spomenika-na-balkanu>

26 Vidi o tome opširnije u Martina Fischer, Ljubinka Petrović-Ziemer (eds.): *Dealing with the Past in the Western Balkans. Initiatives for Peacebuilding and Transitional Justice in Bosnia-Herzegovina, Serbia and Croatia*, Berghof Report No. 18, Berlin, 2013.

te potrebe uskladiti, a da se pri tome ne padne u zamku relativizma ili osjećaja moralne superiornosti. Memorijali će moći tek onda da razviju učinak koji se od njega očekuje, kada njegova izgradnja bude izrazita želja cijele zajednice, do tada on će biti znak razdvajanja, ma koliko iz perspektive ljudskih prava njegovo postojanje bilo opravdano. U diskusijama o izgradnji spomenika bilo bi dobro usmjeriti i raspravu na pitanja vezana za dokumentaciju na osnovu koje se donosi odluka o podizanju spomenika. Spomenik kao javni i trajni objekt ulazi u kolektivno sjećanje, stoga je važno da podaci o žrtvama i zločinima na temelju kojih je izgrađen budu vjerodostojni i provjerljivi. Inače potreba za validnom dokumentacijom predstavlja sponu između memorijalizacije i drugih mehanizama tranzicijske pravde. Za kraj, asimetrije moći koje se poslije rata nisu suštinski promijenile stvaraju i “asimetrije sjećanja”²⁷, kako je to opisala Aleida Assmann. Te asimetrije se neće umanjiti zajedničkim zaboravom već zajedničkim sjećanjem, zaključuje Assmann. To pretpostavlja sposobnost žaljenja i tugovanja. Tamo gdje su te emotivne reakcije deficitne valja postaviti pitanje zašto neko ne može da žali za žrtvom. U toj blokadi leži ključ kako da se odustane od strategije poricanja.²⁸

5. Mjesta savjesti

Kao što sam već nagovijestila, u ovom poglavlju dotaći ću se pitanja memorijalizacije i edukativnih mjera. U tom kontekstu se u Strategiji navode mjesta savjesti kao vrlo pogodan model.

Za Liz Ševčenko, direktoricu Internacionalne koalicije mjesta savjesti (International Coalition of Sites of Conscience)²⁹ koncept mjesta savjesti se izrodio iz potrebe da se poduzme otklon prema tradicionalnim konceptim muzeja ili memorijala koji su statični i ne omogućavaju nikakvu razmjenu i interakciju između posjetiljki i samog mjesta sjećanja, niti osoblje otvara mogućnost dijaloga i zajedničkog istraživanja i učenja između njih samih i posjetitelja. Memorijali koji su puka reprezentacija nacionalnih identiteta, prema Ševčenko, vrlo brzo će biti prepušteni zaboravu.

Mjesta savjesti su u većini slučajeva memorijali i muzeji koji čuvaju sjećanje na stradanje i kršenje ljudskih prava, ili pak na značajne istorijske događaja. Sama izgradnja memorijala i spomenika neće spriječiti ponovno izbijanje nasilja, niti instrumentalizaciju istorije za maligne političke ideologije.

U srži koncepta mjesta savjesti stoji napor da se građanstvo podstakne da se angažuje u kritičnom promišljanju prošlosti i gorućih problema sadašnjost te da bude dovoljno inspirisano da preduzme korak ka aktivnom učešću u borbi protiv različitih vidova diskriminacije i kreiranju sigurne i slobodne budućnosti zajednice u kojoj živi.³⁰

27 Aleida Assmann: *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, München 2006, str. 107.

28 O kulturama sjećanja u sklopu tranzicijske pravde i procesu demokratizacije vidi Sebastian Brett, Louis Bickford, Liz Ševčenko, Marcela Rios: *Memorialization and Democratization: State Policy and Civic Action*, New York, 2007; Judy Barsalou, Victoria Baxter: *The Urge to Remember. The Role of Memorials and Social Reconstruction and Transitional Justice*, Stabilization and Reconstruction Series No. 5, Washington, 2007; Erneshee Naidu, with contributions from Bix Gabriel and Mofidul Hoque: *From Memory to Action. A Toolkit for Memorialization in Post-Conflict Societies*, New York.

29 Više informacija o Internacionalnoj koaliciji mjesta savjesti se može naći pod sljedećim linkom: <http://www.sitesofconscience.org/>

30 Vidi o tome Liz Ševčenko: *Sites of Conscience: new approaches to conflicted memory*, New York.

Izučavajući razne oblike kršenja ljudskih prava u prošlosti, mogu se razviti sposobnosti da se prepoznaju obrasci ponašanja, strukturalno, kulturalno i sistemsko nasilje koje pripremaju jedno društvo da podrži ili da učestvuje u rušenju standarda humanosti i vršenju kriminalnih radnji. Edukativni programi koji se nude na mjestima savjesti osim analitičko-kritičkom pogleda na prošlost navode i svoje posjetioce da stečeno znanje o prošlosti povežu s trenutnom situacijom društva u kome žive i usmjere pažnju na probleme i konflikte s kojima se nose kao pojedinike i pripadnici jedne zajednice, kao što su imigracija, siromaštvo, rodna i rasna diskriminacija, intergeneracijski konflikt. Mjesta savjesti u svojim edukativnim programima žele da izoštre savjest sugrađanki za razvoje koje predstavljaju implicitno ili eksplicitno prijetnju stečenim vrijednostima kao što su ljudska prava i humanost. Takođe žele podići svijest o tome da se zlodjela koja su se dogodila u prošlosti mogu opet dogoditi te je zbog toga budnost i spremnost spriječiti izbijanje nasilja kada se pojave prve naznake i dalje potrebna. Zajednički rad na prošlosti i sukobljenim narativima ne treba da izazove strah i resignaciju, već da produbiti radoznalost i ojača uvjerenje da se konfliktima može kreativno pristupiti i da se nepomirljiva viđenja ne moraju doživjeti jedino kao polje žestokih obračuna već polje učenja i spoznaje. Suočavanje s prošlošću nas dovodi u situaciju da preko sjećanja na druge shvatimo širok spektar ljudskog iskustva i etičkih dilema pred koje svako od nas jednog dana možemo biti stavljen.

Radi ilustracije za mjesta savjesti navest ću jedna primjer iz Čilea, Villa Grimaldi, Kooperacija Park Mira (Corporacion Parque por la Paz Villa Grimaldi). . Nakon vojnog puča u septembru 1973. godine, kada je svrgnut tadašnji predsjednik Salvador Allende, na vlast je stupila vojna hunta koju je predvodio Augusto Pinochet. Slijedi skoro sedamnaest godina vladavine straha i terora. Sve demokratski uređene instucije su morale da obustave svoj rad. Za vrijeme Pinochetove vojne diktature politički protivnici su sistematički odvedeni, zatvarani i mučeni. Villa Grimaldi bila je u posjedu jedne vrlo imućne porodice u Penalolenu, predgrađu Santiagoa. Za vrijeme Pinocheta ta vila pretvorena je u mjesto zatočenja i mučenja. Pretpostavlja se da je oko 4.500 hiljada ljudi zatvoreno u ovom kompleksu. Niko od njih nije znao/znala gdje se nalaze.³¹ Po okončanju vojne diktature, tajna služba DINA je naredila kompletno rušenje vile i ostalih objekata na posjedu, kako bi se izbrisali svi tragovi zločina i obilna dokumentacija. Za bivše zatvorenike potraga za tim mjestom stradanja stavila ih je pred ogromne izazave: niti su znali gdje su bili zatvorni, niti su mogli da slute da su objekti svi porušni. Potragu je otežala i činjenica da su žrtvama oči bile zavezane. Ipak je jedna zatvorenica mogla da prepozna dugo traženo mjesto zahvaljući komadićama staza na kojima su vođene iz jednog objekta u drugi.

1996. godine grupa preživjelih je osnovala Corporacion Parque por la Paz Villa Grimaldi. Vođene su duge rasprave kako se najprije postaviti prema tom mjestu i drugo, šta uraditi od tih ruševina. Odluka je bila da se objekti neće rekonstruisati, već će se cijela površina pretvoriti u park i mira s malim brojem manjih objekata kao simboličnim memorijalima. Izgradnja tog memorijalnog kompleksa tekla je preko niz godina. Od komadića staza i objekata koje su preživjeli nalazili na posjedu pravili su mozaike. Ti mozaici koje se mogu naći po cijelom kompleksu podsjećaju na činjenicu da zatvorenice nikada nisu vidjeli cijeli prostor na kojem su se nalazi. Svezanih očiju, vidjeli su uvijek

31 Za više informacija posjeti web stranicu Ville Grimaldi: <http://villagrimaldi.cl/>

samo iscječke svoje okoline. Neke zatvorenice su se sjetila da su prolazile kraj jednog rondela gdje su ljeti mirisale ruže. Na tom mjestu aktivisti Kooperacije zamolili su porodice žrtava tog kampa, koje su ili ubijene ili nestale, da zasada ružnjak. Svaka ruža nosi ime jedne žrtve. Sagrađena je i jedna spomen kuća (memory house) gdje su izložene slike i predmeti žrtava, uz ličnu biografiju. Villa Grimaldi je mjesto sjećanja, ozdravljenja i priznanja. Tu se preživljeli redovno sreću i razmjenju, njegujući vrt, ružnjak i spomen-kuće. Pored toga, ono je i mjesto učenja i dijaloga. Studentice i učenici iz cijele zemlje posjećuju spomen-park. Vodići kroz park su bivše zatvorenice. Na edukativnim programima radi i stručno osoblje. Sjećanje na prošle strahote se povezuje s strukturiranim i moderiranim razgovorim o onim problemima koji mladi i ostali posjetioci prepoznaju kao ključne probleme u svojoj zajednici. Primjera radi, jedna grupa studenata je u jednoj takvoj radionici identificirala nasilje u školi, rasizam, stigmatizaciju imigranata, i osiromašeni aktivizam u civilnom društvu kao direktna posljedica masovnog odvođenja mladih ljudi za vrijeme diktature, koji sada nedostaju. Na osnovu tih sakupljenih rezultata osoblje Ville Grimaldi je organizovalo u školama s visokom stopom kriminaliteta radionice na temu prevencija nasilja. Kako se to pokazalo vrlo uspješnim, nastavlja se s takvim aktivnostima. Trenutno u svijetu postoji oko 90 mjesta savjesti.

SOCIOLOŠKI ASPEKTI TRANZICIJSKE PRAVDE

Prof.dr Slavo Kukić

Tranzicijska pravda je, u pojmovnom smislu dakako, jedna od zahvalnijih tema suvremenih teorijskih analiza. Još važnije je, međutim, da se njome bave ljudi iz različitih teorijskih perspektiva – perspektive prava, ekonomije, sociologije, politologije, psihologije, mnogih drugih znanstvenih disciplina. Neovisno, međutim, o uklonu koji se prema tranzicijskoj pravdi kao fenomenu njeguje, izvjesno je da se pod tim pojmom – u najopćenitijem smislu riječi, može razumjeti barem dvije njegove sastavnice. Jedna se, dakako, tiče *prošlosti koja opterećuje*. Zašto? Krajnje pojednostavljeno, da te i takve prošlosti nije, ne bi bilo ni razloga za bilo kakvu formu društvene tranzicije, pa onda ni za tranzicijsku pravdu kao njezinu sastavnicu. S druge strane, nema tranzicijske pravde ako u društvima u tranziciji izostaju *aktivnosti* koje, među inim, dovode do uspostavljanja pravde i vladavine prava.

Pođe li se, pak, od apostrofiranih teorijskih premisa, elementarnim se nameće pitanje strukture tranzicijske pravde u BiH – pitanje elemenata bez kojih bi, zapravo, ona bila nepojmljiva. Ako bi se, pak, polazeći od općih teorijskih premisa, elemente te strukture htjelo i markirati, logičnim se nameće zaključak o dvije bitne sastavnice tranzicijske pravde i u BiH. Jedna podrazumijeva susretanje s *autoritarnom prošlošću* BiH kao države i kao društva, a potom i *tranziciju države iz autoritarne u demokratsku*. Druga sastavnica tranzicijske pravde u konkretnim uvjetima BiH je, bez dvojbi, *susretanje s najnovijom ratnom prošlošću* – onom iz perioda 1992-1995. godine – i njezinim posljedicama dakako. To susretanje, međutim, nije samom sebi svrha. Potpuno suprotno, cilj susretanja s ratnom prošlošću iz najnovijeg rata je *traganje za načinima i putovima kako se te i takve prošlosti osloboditi*. Jer, bez oslobađanja od nje nema ni izgrađivanja demokratskog društva, a bez takvog društva gotovo pa irelevantni su izgledi i za održiv mir. Sve to, na koncu, su razlozi da se dvjema apostrofiranim sastavnicama tranzicijske pravde u BiH posveti i nešto detaljnija pozornost.

Ako je, dakle u središtu analize ***susretanje s autoritarnom prošlošću*** s jedne, te ***tranzicija države iz autoritarne u demokratsku*** s druge strane, koliko-toliko smislen odgovor podrazumijeva potrebu prethodnog sučeljavanja s velikim brojem pitanja – u vezi s kojima se, usput kazano, daje identificirati različita teorijska stajališta.

Jedno iz liste te vrste pitanja se, bez dvojbi, odnosi na društveni poredak koji je u BiH prethodio ovom kojeg njezini građani žive danas. Pitanje je, još konkretnije, može li se o društvu i društvenom poretku koji je prethodio današnjem govoriti kao autoritarnom? A, tako postavljeno ono, zapravo, proizvodi dva nova. Prihvati li se, naime, teza o autoritarnosti društvenog sustava koji je prethodio bosansko-hercegovačkoj tranziciji, pitanje je gdje su koreni te autoritarnosti? Treba li njih, drugim riječima, tražiti u ideji socijalizma koja je, sama po sebi, antihumanistička ili je, eventualno, problem u autoritarnoj praksi koja s idejom nema nikakve veze – naprotiv, ta i takva praksa predstavljaju potpuno izopačenje ideje?

Jedno od pitanja, potom, koja traže odgovor, odnosi se na državu i društveni poredak u kojem danas živimo. Može li se, dakle, o toj i takvoj državi i društvenom sustavu govoriti kao o demokratskima? I može li se u njima identificirati prisutnost u značajnoj mjeri elemenata nedemokratskog? Ako je, pak, odgovor na ovo potonje

potvrđan, iz njega ponovo proizlaze dva nova potpitanja. U čemu je, drugim riječima, razlog prisutnosti elemenata nedemokratskog u postojećem državnom i društvenom sustavu BiH? Treba li ga tražiti u devijantnoj praksi koja znači izopačivanje ideje – ili je, s druge strane, temeljni problem u ideji samoj, u ideji kapitalizma koja po zakonu nužnosti proizvodi i nedemokratsku praksu?

Na koncu, od stajališta u vezi s prethodnim pitanjima ovisi i odgovor na pitanje bh. budućnosti – odgovor na pitanje društva prema kojem u procesu tranzicije treba težiti. Pitanje je, krajnje pojednostavljeno, krije li se u nekoj od prethodne dvije ideje, eventualno – idejama kapitalizma i socijalizma – i društvo budućnosti kojem BiH mora usmjeriti svu svoju društvenu energiju? I ako jeste, koja od njih nosi tu vrstu historijskog potencijala? Ili još konkretnije, može li se za društvo zasnovano na privatnoj svojini sa sigurnošću tvrditi kako podrazumijeva prirodno stanje koje odgovara čovjeku? Ili se, potpuno suprotno, budućnost društva uopće, pa i ovog bosansko-hercegovačkoga, mora vezati za sasvim drugu logiku?

Prihvati li se, pak, potonja pozicija, pitanje je koja je to logika koja ima potencijal da funkcionira kao neka vrsta svjetionika čovjekove društvene budućnosti – pa i budućnosti na prostorima BiH? Što, primjera radi, znače upozorenja da Bosna i Hercegovina – zbog činjenice da dijelovi njezinih naroda čine matične narode u susjednim državama – sa svojim susjedima ne može funkcionirati po istoj logici kako funkcioniraju druge države susjedi? I da se s njima nalazi u odnosu neke vrste spojenih posuda – u odnosu, dakle, koji isključuje mogućnost državnih politika koje nisu upućene jedna na drugu. Ako je, recimo, to logika balkanskog civilizacijskog kruga, kako na nju odgovoriti? Znači li ona da, u traganju za modelom budućnosti, zaobilaziti ne treba ni neka rješenja koja u svijetu već danas funkcioniraju. Znači li ona, još konkretnije, da u traganju za rješenjima bježati ne treba ni od društvenog poretka koji se danas razvija u nordijskim zemljama? I uključuje li nordijski model i rješenja koja podrazumijeva tzv. nordijski model suradnje sa susjedima? Ili bi takav pravac razmišljanja u konkretnim uvjetima ipak bio i pogreška i svojevrsni grijeh?

U odnosu na prethodna pitanja se, kako u akademskoj, tako i u političkoj javnosti, može naići na međusobno suprotstavljene stavove. Stvarno, međutim, puno je argumenata u prilog tezi kako se nije uputno eksplicitno opredjeljivati po principu „za“ ili „protiv“. Dapače, sve govori kako je tzv. logika trećeg puta najbliža meritumu. Drugim riječima, nema niti jednog razloga da se kapitalizam kao oblik društvenog sistema glorificira. Istodobno, međutim, nema niti jednog razloga da se društvo, iz kojeg BiH pravi tranziciju, treba po automatizmu ignorirati. Ni jedan teorijski, ali ni historijski argument, naime, ne idu u prilog tezi kako socijalizam nije društvo s ljudskim likom.

Iz navedenog je, prema tome, logičan samo jedan zaključak. Pristup, naime, koji se temelji na jednom od dvaju navedenih principa – ili na principu glorifikacije kapitalizma, ili na principu ignoriranja historijskih mogućnosti socijalizma – je pristup koji u svome središtu ima isključivo interes krupnog kapitala. A stvarnost je, zapravo, mnogo kompleksnija.

Privatno vlasništvo, zapravo – koje je središnja točka u logici utemeljenoj na glorifikaciji kapitalizma – samo po sebi proizvodi egoizam kao formu socijalne egzistencije čovjeka. Ako je tako, a jeste, čemu onda u tim uvjetima isturanje u prvi plan humanizma kao vrijednosti građanskoga društva? Jer, humanizam i egoizam nemaju dodirnih točki. U vez s tim teorijskim paradoksom se, istina, daje naići na različite teorijske odgovore – nerijetko i teorijski međusobno radikalno suprotstavljene. U

njihovu analizu, dakako, ne kanimo ulaziti. Po našem sudu, međutim, sve priče o humanizmu, građanskim i ljudskim pravima i slobodama u uvjetima dominacije privatnog vlasništva su priče kojima je krajnji cilj djelovanje u interesu kapitala – krupnog kapitala prije svega.

Ima li se, pak, tu vrstu spoznaja o karakteru privatnog vlasništva i interesima krupnog kapitala, ali i kapitala uopće, logičnim se nameće sud da se u njihovu razmahivanju ne može tražiti ishodište društva budućnosti. No, ako se klice društva budućnosti ne može prepoznavati ni u privatnom vlasništvu ni u interesima krupnog kapitala – gdje ih se, onda, treba tražiti? Po našem sudu, svoje šanse u budućnosti mogu tražiti jedino ideje sasvim drugog vrijednosnog predznaka. Ili još konkretnije, budućnost može pripadati jedino ideji socijalne države i društva jednakih šansi, ideji čija je potka humanistička, i na čijoj su strani realni izgledi da ovlada kao temeljni princip života - i života čovjeka i života društva.

Prihvati li se, međutim, takva logika razmišljanja u projiciranju društva budućnosti, ona će mnoge natjerati na pitanja u vezi s novijom poviješću. Primjerice, prihvati li se takva logika u razmišljanju kako onda objašnjavati prošlost država “socijalističke zajednice”? Zar sve one nisu istrajavale baš na tom tipu vrijednosti – na ideji socijalne pravde i jednakosti, na društvu jednakih šansi i zajednici života protkanom osjetljivošću za druge itd. I zar sve nisu skončale na približno isti način – s autoritarnom logikom, socijalnom neosjetljivošću, ignoriranjem i ljudskih i građanskih sloboda i slično?

Sve to jeste istina. Ali, za apostrofirani tip devijacija odgovorna nije ideja humanizma nego njezine deformacije i izopačenja u konkretnim povijesnim uvjetima. Uostalom, najbolji odgovori u vezi s prošlošću država “socijalističke zajednice” nalaze se u teorijskom opusu *Karla Marxa*. Socijalizam će, predviđao je on, pobijediti prvo u Londonu, pa u Parizu. Ovako obojanu projekciju, dakako, ne treba shvatiti bukvalno. Njome je, drugim riječima, Marx poručio kako je pobjeda ideje socijalizma u izravnoj vezi s razinom materijalnog i ukupnog društvenog razvoja. Odnosno, bez određenog nivoa razvijenosti materijalnih proizvodnih snaga nerealno je očekivati i stupanj razvijenosti svijesti neophodne za izgradnju društva utemeljenog na humanizmu, te principima socijalne pravde i jednakosti.

U Marxovu teorijskom opusu se, istini za volju, mogu pronaći odgovori za suvremena teorijska zastranjivanja – ona koja je pothranjivao liberalni kapitalizam. Logika, naime, na kojoj on počiva, polazi od suda da u uvjetima tržišnog liberalizma nema mjesta za državni intervencionizam – da se tržište, silinom svojih unutarnjih zakonitosti, pobrine za očuvanje harmonije u funkcioniranju društva na svim razinama – kao na razini osnovne, tako i na razini čovječanstva kao planetarne zajednice. Financijska kriza, međutim, koja je svijet zahvatila tijekom 2008-2009. godine, značila je i kraj neoliberalnim teorijama. Jer, upravo se državnom intervencionizmu ima zahvaliti spašavanje najmoćnijih svjetskih finansijskih sustava – finansijskog sustava SAD, Njemačke, Japana, Velike Britanije...I baš stoga je vrijeme koje je slijedilo bilo i vrijeme ponovne afirmacije Marxa i traganja za odgovorima u njegovom teorijskom opusu. Uostalom, u toj činjenici je i razlog zašto je, nakon stoljeća i pol, Kapital 2010. godine ponovo, u svjetskim razmjerima dakako, najprodavanije djelo.

Druga sastavnica tranzicijske pravde u konkretnim uvjetima BiH je, ponovimo, **susretanje s najnovijom ratnom prošlošću** kako bi se moglo tragati za načinima i putovima kako se te i takve prošlosti osloboditi. A radi li se o tom, dakle pitanju ratne

prošlosti, kod bosanskohercegovačke javnosti je, upozoravaju mnogi, naglašena sklonost *sudskom odgovoru* na zločine počinjene tijekom oružanog sukoba.

Inzistiranje na sudskom progonu zbog počinjenih ratnih zločina, istina, ne treba ignorirati. Potpuno suprotno, bez sudskog procesuiranja zločina, počinjenih tijekom rata 1992-1995. godine, nema niti individualizacije odgovornosti za sve strahote koje su građani BiH u tom vremenu bili prisiljeni iskusiti. A bez individualizacije krivnje i odgovornosti realna je opasnost da se završi u logici o kolektivnoj krivnji i odgovornosti – odgovornosti, dakle, cijelih naroda, što je, samo po sebi, neprihvatljivo.

Sudski procesi su, dakle, u funkciji individualizacije krivnje i odgovornosti za počinjene ratne zločine. Ali, sudski procesi nisu i svemoćni kao instrument susretanja s ratnom prošlošću kako bi se došlo do putova i odgovora kako se te iste prošlosti osloboditi i kako graditi društvo budućnosti bez hipoteka kojima ga ona opterećuje. Jer, u vezi s ratnom prošlošću postoje i problemi koji se ne mogu rješavati procesuiranjem predmeta ratnih zločina. Takvi su, primjerice, problemi u vezi s *različitim interpretacijama istine*, potom oni koji su u izravnoj vezi s *manipulacijom brojem žrtava*, problemi koji proizlaze iz činjenice da *ne postoji sveobuhvatni program reparacija*, da *javnost nije zadovoljna kako je izvršena reforma u institucijama* i još neki.

Svim navedenim, pa i nekim drugim problemima u vezi s ratnom prošlošću su posvećeni različiti mehanizmi tranzicijske pravde, četiri među njima posebice – krivična pravda, kazivanje istine, reparacije i, na koncu, institucionalne reforme.

Nakana ove analize, istina, nije detaljnije ulaženje u strukturu apostrofiranih mehanizama. Ona je, naime, predmet drugih analiza. U kontekstu ove, istina, postoji potreba tek pojmovnog određenja zbog onoga što se na te mehanizme organski nastavlja. Stoga se takvim, dakle pojmovnim određenjem i zadovoljavamo.

Prvi od mehanizama tranzicijska pravde je, kako je i navedeno, *krivična pravda*, mehanizam čiji je cilj utvrđivanje odgovornosti pojedinaca za kršenja ljudskih prava i za počinjene ratne zločine. No, i kod ovog mehanizma je moguće praviti razliku između dva njezina nivoa. Jedan je *individualni*, nivo koji je posvećen provođenju sudskog postupka i kažnjavanju odgovornih, a sve to s ciljem da se žrtvama pokaže kako je *pravda dostižna*, da, drugim riječima, *krivci ne mogu proći nekažnjeno*. Drugi nivo je, dakako, *kolektivni* – a to znači da se suđenjem hoće javnosti pokazati da država funkcionira, da je odlučna sankcionirati svako kršenje određenih prava, da je činjenje zločina društveno neprihvatljivo ponašanje itd.

Ako se, s druge strane, na *kazivanje istine* gleda kao na jedan od mehanizama tranzicijske pravde, i njegovi su ciljevi višestruki. Kazivanjem istine se, prije svega, omogućuje *utvrđivanje činjenica* o događajima u prošlosti. No, isto toliko, ako ne i važnije je da kazivanje istine omogućuje personalizaciju žrtava – a personalizacija onemogućuje manipulaciju brojem žrtava rata s jedne, ali i stvaranje historijskog pamćenja zasnovanog na istini s druge strane.

Što je, s treće strane, cilj *reparacije* kao mehanizma tranzicijske pravde? Krajnje pojednostavljeno, *materijalno i nematerijalno zadovoljenje* žrtava rata zbog materijalne, odnosno nematerijalne štete koje su im nanesene. Ali, cilj je isto toliko i sustavan pristup koji omogućuje resocijalizaciju žrtava putem različitih državnih programa.

Na koncu, jedan od bitnih mehanizama predstavljaju i *institucionalne reforme*. Iako se njih i ne mora uvijek razumjeti u tom kontekstu, institucionalne reforme imaju

izuzetno značenje. Jer, jedino preko njih je moguće vraćanje *povjerenja* građana u *institucije* – u službe sigurnosti, pravosudne institucije... I ne samo to. Jedino institucionalnim reformama je moguće promijeniti i karakter tih institucija – postići da one prestanu funkcionirati kao institucije represije i da, umjesto toga, profunkcioniraju kao institucije koje će služiti građanima.

Imaju li se, pak, u vidu dvije apostrofirane sastavnice tranzicijske pravde - *susretanje s autoritarnom prošlošću* i *tranzicija države iz autoritarne u demokratsku* s jedne, te *susretanje s najnovijom ratnom prošlošću* kako bi se moglo tragati za načinima i putovima oslobađanja od iste – nužno je otvoriti još jednu skupinu pitanja. A sva ona se mogu svesti pod isti kišobran – pod dilemu, zapravo, *postoje li u BiH potrebne pretpostavke za provođenje tranzicijske pravde?* Radi se, drugim riječima, o pitanju društvenog konteksta u kojem se nalazi BiH i kao država i kao društvo. Može li se, dakle, govoriti o kontekstu koji u sebi sadrži pozitivnu klimu za tranzicijsku pravdu kao pretpostavku drugačije budućnosti?

Nerijetko se, u vezi s ovom vrstom pitanja dakako, može naići na radikalno **negativne stavove** – i na negiranje značenja svega što je u prethodnih petnaestak-dvadeset godina učinjeno. A, objektivno govoreći, pogrešno bi, ono što je učinjeno, bilo ignorirati. Uostalom, *okončan je jedan suludi i iracionalni rat i zaustavljeno međusobno ubijanje*. Za samo ta činjenica, da ništa drugo nije učinjeno, ne zaslužuje pažnju?

Petnaestak godina, potom, *sudi se pojedincima zbog optužbi za počinjene ratne zločine*. Koliko god danas kritizirali Haški tribunal, on je – osim što je izrekao veliki broj presuda – omogućio isplivavanje na površinu istine o mnogim zlodjelima pojedinaca, ali i posljedicama djelovanja ekstremnih nacionalističkih filozofija. I sasvim izvjesno, kad god dođe do katarze u bosansko-hercegovačkom društvu – bilo da se ona odnosila na društvo u cjelini ili samo na njegove dominantne etničke segmente – zasluge za to će pripadati i materijalu koji je, organizirajući pojedinačne sudske procese, prikupio Haški tribunal.

Zasluge će, međutim, pripadati i sudbenim institucijama BiH – odjelu za ratne zločine Suda BiH prije svega, a potom i nižim sudskim instancama koji su se bavile istim poslom. Jer, ako bi se komparirala visina izrečenih kazni domaćih i međunarodnog suda za ratne zločine, vjerojatno bi se došlo do podatka da je stvarna razlika – ako se o njoj uopće može i govoriti – puno manja od prethodno pretpostavljane.

U prethodnih petnaestak, ili nešto više godina su urađene i *značajne institucionalne reforme*. Na potpuno novi način je, primjerice, organiziran pravosudni sistem. Iz temelja je, potom, urađena organizacija i sistema sigurnosti, utemeljena je Agencija za državnu službu, na državnoj razini formirana institucija ombudsmana itd.

Na koncu, nakon okončanja rata bitno je *ojačan i segment civilnoga društva*. Završetak rata je, naime, dočekan s doista beznačajnim brojem nevladinih organizacija. Na razini BiH se, međutim, operira podatkom da ih danas ima između deset i jedanaest tisuća. A to je, sasvim izvjesno, snaga koja može – pod određenim uvjetima dakako – odigrati ulogu svojevrsnog društvenog regulatora.

Sve to, doduše, ne znači da se pred bh. društvom ne nalaze i mnogi **problemi koji upozoravaju**. U kontekstu ove analize potrebu da ih se markira zaslužuju barem četiri skupine tih problema. Jedna od njih se, primjerice, odnosi na *različite interpretacije istine*. U prilog tome, uostalom, govore i primjeri iz realnog života. A dva su, dakako, posebno slikovita – primjer Srebrenice i Dobrovoljačke ulice u Sarajevu.

U vezi s, recimo, zločinom u Srebrenici činjenice je prije punih osam godina utvrdila posebna, od Vlade Republike Srpske formirana Komisija za Srebrenicu. U listopadu 2004. godine ona je entitetskoj vladi podnijela izvještaj prema kojemu je utvrđeno da je u Srebrenici ubijeno i nestalo ukupno 7.779 žrtava. Danas se, međutim, taj broj žrtava sve agresivnije dovodi u pitanje. Ili još konkretnije, sve agresivniji su pokušaji ignoriranja činjenica i davanja istima drugačijih značenja. Jedna od teza je, primjerice, da među tzv. srebreničkim žrtvama ima značajan broj i onih koji nisu ubijeni u Srebrenici nego ih se dovozilo i još uvijek dovozi sa svih strana – s drugih bojišta posebice. Nije, navode dalje, Srebrenica izolirani slučaj – slučaj kojeg se može promatrati izdvojeno na sve ostalo – nego tek posljedica pokolja koji je izvršen nad srpskim stanovništvom u Kravici. I, na koncu, usprkos načinu na koji je taj zločin okarakteriziran u presudi Haškog tribunala – a okarakteriziran je kao genocid – danas se takvo karakteriziranje srebreničke tragedije odbacuje.

Nije, međutim, slučaj Srebrenice i jedini, temeljem kojeg se može govoriti o različitim interpretacijama istine. Zločin se, istina manjih razmjera, dogodio i u Dobrovoljačkoj ulici u Sarajevu – u vrijeme izvlačenja jedinica JNA iz ovog grada. Tom prilikom je, prema iskazima generala koji je izvlačenjem rukovodio, poginulo šest vojnika JNA. No, u odnosu na počinjeni zločin dugo godina poslije rata – u značajnoj mjeri još uvijek – operira se s dvije istine. Jedna izvršenom zločinu nastoji pripisati mnogo veći broj žrtava od stvarnog. Druga, međutim, ne priznaje postojanje bilo kakva zločina. U Dobrovoljačkoj je, argumentira se, branjeno Sarajevo – a tamo gdje se ljudi brane tobože je nemoguće govoriti o zločinu.

Jedan od problema u vezi s najnovijom ratnom prošlošću je, bez dvojbi, i sve učestalija pojavnost *manipulacije brojem žrtava*. Srebrenički slučaj je i u vezi s tim najindikativniji. U javni prostor se, recimo, guraju informacije kako se ne radi o skoro osam, nego tek između dvije i tri tisuće žrtava. Ali se, zato, i iz istih političkih krugova dakako, broj žrtava u Dobrovoljačkoj, usprkos iskazima svjedoka iz kolone koja je u ovoj sarajevskoj ulici pokošena, pokušava višestruko uvećati. No, ni drugi centri političke manipulacije ne zaostaju. Godinama se, primjerice, operiralo brojem žrtava rata od preko 200 tisuća. A kada je Istraživačko-dokumentacijski centar iz Sarajeva u javnost izišao s podacima od približno stotinu tisuća žrtava rata – što civilnih, što vojnih – institucija i njezin čelnik su preko noći postali meta političkih i inih juriša.

Jedan od problema u vezi s najnovijom ratnom prošlošću se, potom, tiče i činjenice da ni danas ne *postoji sveobuhvatni program reparacija*. Istina je, doduše, da su dosta raznovrsne forme kroz koje se reparacije mogu ostvariti – od kompenzacija, odnosno materijalnog zadovoljavanja žrtava putem osiguravanja jednokratnih naknada, preko programa restitucije, odnosno povratka žrtava u situaciju koja je postojala prije početka kršenja ljudskih prava (povratak imovine, povratak u mjesta iz kojih su raseljene itd), do realiziranja različitih aktivnosti s ciljem pružanja satisfakcije žrtvama, kao što je podizanje memorijalnih centara i slično. Pitanje je, međutim – a njemu će biti više pažnje posvećeno u nastavku analize – koliko se, i na koji način te forme reparacije i realiziraju?

Jedan od značajnijih problema je, na koncu, vezan i za činjenicu da javnost nije zadovoljna načinom kako je izvršena *reforma u institucijama*. Jesu li, postavlja se pitanje, razlozi toga nezadovoljstva i utemeljeni? Puno je argumenata, dakako, za potvrđan odgovor. Dovoljno je, uostalom, navesti nekoliko primjera kako bi se to i potkrijepilo.

Indikativan je, prije svega, način na koji funkcionira institucija Vijeća ministara. Radi se, pojasnimo, o vrhu izvršne vlasti BiH. A to, drugim riječima, znači da bi ono moralo funkcionirati po kriteriju kompetencija i stručnosti. U praksi, međutim, Vijeće ministara neodoljivo asocira na Dom naroda jer u njemu opći bh. interes je podređen kriteriju nacionalnog i etničkog. A takvo funkcioniranje je protivno i Ustavu i interesu bh. građana.

Dosta slikovit je, potom, i primjer institucije ombudsmana BiH. U pitanju je institucija koja, promatra li ju se u drugim zemljama, svoj utjecaj gradi na moralnom kredibilitetu i autoritetu njezinih članova. Je li taj princip temeljni u funkcioniranju ombudsmana u BiH? Ni slučajno. Niti su osobe koje obnašaju funkciju ombudsmana osobe od ugleda i moralnog integriteta, niti im je prioritetna zaštita temeljnih građanskih i ljudskih prava bh. građana. Potpuno suprotno, parcijalno su skoncentrirani na pripadnike triju dominantnih etnikuma – pri čemu je koncentracija svakog od njih prema pripadnicima „njegova“ naroda.

Primjeri neuspjele reforme institucija se, nažalost, daju identificirati i drugdje – u načinu, recimo, kako funkcionira Visoko sudsko i tužiteljsko vijeće, u načinu rada Agencije za državnu službu, u ocjenjivanju integriteta i kapaciteta zaposlenih u javnim institucijama itd. A zna li se sve to onda je, da zaključimo, razumljiv i način na koji reagira bh. javnost – način kojeg karakterizira izraženo nezadovoljstvo i zahtjev za novim sistemskim promjenama.

Na koncu, veoma važnim se doima pitanje **ima li minimuma potrebne političke volje**, neophodne **kako bi bio moguć zaokret** u vezi s navedenim problemima današnjega bh. društva? Najjednostavnije – nema. U prilog navedenoj tezi je, dakako, moguće navesti veći broj argumenata. U kontekstu ove analize, pak, pozornost se usmjerava na dva.

Ne postoji, prije svega, *politička volja da se sazna istina*. Ili još konkretnije, veliki je broj argumenata u prilog tezi kako je spremnost na istinu manja danas nego početkom stoljeća (2001-2003). U prilog tome, uostalom, govore svakodnevni istupi predsjednika RS-a i lidera najmoćnije stranke u ovom dijelu BiH. U prilog tome, potom – mada puno manjim intenzitetom – svjedoči i ponašanje političara sarajevske čaršije. U prilog tome, na koncu, svjedoči i potreba obilježavanja godišnjice Hrvatske Republike Herceg-Bosne koja je danas izraženija nego svih prethodnih poslijeratnih godina.

Ako se, pak, sve izraženija nespremnost na istinu uzme kao neupitna, po zakonu logike se nameće pitanje - zašto? I gdje treba tražiti glavne uzroke – u narodu, puku ili, pak, u političkim elitama? Sve upućuje na zaključak kako problem nije u običnu svijetu. I kako odlaganje spremnosti na prihvaćanje istine podgrijavaju različiti dijelovi političke klase. Ali, ako je tako – zašto? Nema potpuno pouzdanog odgovora. Najvjerojatnijim se, međutim, nameće sud da se odlaganjem spremnosti na istinu odlaže i vrijeme personalne odgovornosti političkih moćnika za vlastito činjenje tijekom rata – a time se, opet, produžava i vijek trajanja nacionalista. Jer, proizvođenje i održavanje proizvedene razine frustracija i strahova običnih ljudi najsigurnija je garancija zadržavanja i vlastite političke moći.

Nije, međutim, problem samo u tome. Problem je, još konkretnije, i u činjenici da bijeg od istine proizvodi i još jednu posljedicu – *odlaganje katarze*. Jer, stanje u kojem se istina ne uspijeva nametnuti kao vrhovni arbitar služi i kao svojevrsna dimna zavjesa – i kao instrument zadržavanja kolektivnog duha u statusu svojevrsnog zarobljenika.

Tko je za sve to odgovoran? Amnestirati ne treba nikog od aktera u bosanskohercegovačkoj stvarnosti. Pri tome se, među inim, misli i na međunarodnu zajednicu. Centri svjetske moći su, naime, supotpisnici Daytonskog sporazuma. A to, opet, znači da su za normalizaciju stanja i izgradnju drugačije BiH dio odgovornosti preuzeli i sami. Danas se, međutim, sve to nastoji dovesti pod znak pitanja. Promjene su, ponavlja se iz institucija tzv. međunarodne zajednice, zadaća domaćih političara – i domaćih institucija. Ne želi se, međutim, priznati da su od samog starta, od potpisivanja Daytonskog sporazuma svjetski centri moći za partnere u izgradnji drugačije BiH uzeli aktere ratnog krvoprolića i destrukcije. A takvo opredjeljenje izaziva potrebu za usporedbom s njemačkim iskustvom nakon Drugog svjetskog rata. Izbor partera u Daytonu je, drugim riječima, isto kao da su saveznici 1945. godine za partnere u izgradnji drugačijeg njemačkog društva uzeli nacionalsocijaliste. Kao što se, u tom slučaju, tada ništa specijalno ne bi moglo dogoditi od promjena u Njemačkoj, tako je nelogično očekivati od aktera rata u BiH da u uvjetima mira promijene sustav vrijednosti na kojem funkcioniraju. Potpuno suprotno, logično je očekivati da s istim sustavom vrijednosti nastave djelovati u novim uvjetima. Bosanskohercegovačko iskustvo u prilog tome najzornije i svjedoči.

Ipak, čuda ne treba očekivati ni od svjetskih centara moći. A, iskreno, i zašto? Od njih bi, naime, imali pravo na tu vrstu očekivanja u slučaju da promjenu želimo sami. I da, dakako, na izazivanju promjena i sami djelujemo. Ako smo se, pak, zakopali u ratne rovove, inertnost svijeta je također logičan odgovor.

Da, međutim, ne postoji niti minimum potrebne političke volje, neophodne kako bi bio moguć zaokret u vezi s navedenim problemima današnjega bh. društva, svjedoči još jedan detalj. Ne postoji, naime, *politička volja ni u vezi s potrebom da se osmisli obuhvatni program reparacija*. I opet se, samo od sebe, nameće pitanje – zašto? Popis razloga je, dakako, nešto duži. No, tri među njima zaslužuju posebnu pozornost.

Jedan od tih razloga je, recimo, u vezi s činjenicom da se na kompenzacije *gleda isključivo kroz nacionalne naočale*. Logika je – ako žrtve imaju ONI, treba izmisliti i vlastite kako bi se osigurao etnički balans, ako ONI, imaju *invalidne, treba izmisliti svoje kako bi im se pariralo* – i kako bi se osigurao etnički balans itd. A onda sve to proizvodi i krajnje logičnu posljedicu – da potrebe materijalne pomoći ostaju uskraćeni oni kojima je ona uvjet egzistencije, oni koji su istinske žrtve, oni kojima je počinjena istinska materijalna i nematerijalna šteta i slično.

Jedan od razloga je, potom, i u činjenici da ne postoji *spremnost na restituciju, posebice na povratak imovine, te povratak u mjesta iz kojih su ljudi tijekom i zbog rata raseljeni*. Svakodnevno se, istina, u pravilu daju čuti izjave iz centara političke moći kako sve to više i nije problem. Stanje na terenu, međutim, svjedoči o sasvim suprotnom. Od, primjerice, 220.000 Hrvata s prostora Republike Srpske, koji su tamo živjeli do izbijanja ratnih sukoba, danas ih je ostalo svega petnaestak tisuća. Ako nema političkih problema – što je razlog tome? Ili, od 130.000 predratnih sarajevskih Srba, na istom prostoru se do danas zadržala svega koja desetina tisuća njih. Zašto? Je li problem, kako predstavnici političke klase tvrde, u vlastitom izboru – ili, ipak, u nemogućnosti da se dobar dio njih vrate na svoja „ognjišta“? Masa je argumenata i u vezi s ovim da problem nije u običnu čovjeku. I u navedenim slučajevima, ali i u svima drugima – uzduž i poprijeko BiH – problem je ponovo u političkoj klasi – u činjenici,

naime, što za ostvarivanje tih prava bh. građana nisu zainteresirani oni koji posjeduju političku moć.

Nepostojanje političke volje se, na koncu, zrcali i u radu *organizacija civilnoga društva*. Prema procjenama, naime, BiH je danas izmrežena s deset do jedanaest tisuća nevladinih organizacija. Koliko ih, međutim, istinski može funkcionirati – bilo da to čine kao grupe za pritisak, bilo da egzistiraju kao partner vlasti na zajedničkom zadatku. Objektivno – jako malo. Mnogi, naime, operiraju podacima da broj takvih nevladinih organizacija ne dostiže ni stotinu. Razlozi tome su, istina, različiti. Veliki broj nevladinih organizacija je, prije svega, registriran kao način da se prehrani jedna ili nekoliko obitelji iz donatorskih sredstava. Njihova nakana od starta, hoću reći, nije društvena uloga koju treba odigrati. S druge, pak, strane, nimalo beznačajan nije ni dio nevladinih organizacija koje funkcioniraju kao neka vrsta vladinih NVO – dakle, organizacija koje amortiziraju društveni pritisak usmjeren prema vlasti.

Na koncu, krucijalno je pitanje ***ima li uopće rješenja?*** I, ako ima – gdje ga treba tražiti? U odnosu na tu vrstu pitanja doista je teško ponuditi odgovore koji bude nadu. Na razini teorijskog, pretpostavka bilo kakve promjene koja otvara prostor nade može biti samo u *katarzi*. Ali, katarza nije promjena koja nastaje preko noći. Naprotiv, ona je uvijek i svugdje proces dugotrajnog sazrijevanja. A taj proces se može pokrenuti na dva načina – unutaršnjim potencijalima i pomoću izvana. U njemačkom slučaju, primjerice, proces katarze njemačkoga društva je potpomagan vanjskim „injekcijama“ – pa, i pored toga su bila potrebna preko dva desetljeća da se on i pokrene. U bosansko-hercegovačkom slučaju, međutim – ako je temeljem dosadašnjeg iskustva suditi – opredjeljenje svjetskih centara moći je na unutarnje sazrijevanje bez vanjskog poticanja. Proces katarze, dakako, ni u tom slučaju ne treba isključiti kao proces sazrijevanja. No, put do procesa je mnogo duži. Uostalom, od ratnih strahota je prošlo već skoro dva desetljeća – a proces katarze nije čak ni u naznakama moguće naslutiti. A to, onda, pošteno govoreći, može proizvesti i masu drugih, za BiH negativnih učinaka. Jesmo li, pak, na takav razvoj događaja i dalje spremni?

ULOGA MEDIJA U PROCESIMA TRANZICIJSKE PRAVDE

Doc.dr Enes Osmančević

U modernom svijetu, uloga masovnih medija - kao i novih društvenih medija poput twittera i facebooka - postaje nemjerljiva. Već godinama živimo u svijetu u kojem je izreka "Ukoliko se nije pisalo o tome, nije se desilo" prerasla u stvarnost. Shvatajući, na ovaj način, značaj medija u izgradnji slike o svakodnevnicima kod prosječnog građanina, postaje jasno da je uloga koju ti mediji imaju u procesima tranzicijske pravde značajna. Ipak, ukoliko želimo pravilno sagledati značaj i ulogu medija u procesima tranzicijske pravde - koju shvatamo kao niz procesa i pokreta koji za cilj imaju da se uklone posljedice masovnih povreda ljudskih prava, kroz demokratizaciju društva, pomirenje i ostvarivanje vladavine prava - valja razmotriti prvo ulogu koji mediji imaju u kršenjima ljudskih prava.

Obzirom da se tranzicijska pravda najčešće povezuje sa kršenjima prava nastalim tokom rata, mada je primjenjiva i na druge okolnosti, treba naglasiti da je povezanost medija sa ratnim zločinima, huškanjem na rat i progon već odavno dokumentirana. Nacistički ministar propagande Joseph Paul Goebbels izjavio je uoči drugog svjetskog rata da "100 puta izrečena laž postaje istina". Značaj nacističkog planskog i sistemskog korištenja tadašnjih masovnih medija za ratnu propagandu i huškanje na zločine protiv Jevreja, postao je evidentan nakon rata. U prvom suđenju za ratne zločine u Nirnbegu jedan od optuženih bio je i Julius Streicher urednik magazina *Der Stürmer*, koji je bio otvoreno antisemitski list. U presudi protiv Streichera 1946. godine, Nirnberški tribunal je rekao: "U svojim govorima i novinama, sedmicu za sedmicom, mjesec za mjesecom, on je trovao umove Njemačkog naroda sa virusom antisemitizma i poticao ih na aktivni progon..."³². U novije vrijeme, Međunarodni krivični sud za Ruandu (MKSR) je 2007. godine osudio nekadašnjeg urednika magazina *Kangura*, Hassana Ngezea na 35 godina zatvora zbog poticanja na genocid protiv Tutsija u ovoj afričkoj zemlji. U presudi Sudskog vijeća MKSR-a se navodi da je poticanje na nasilje putem medija bilo iznimno efikasno, obzirom da se dešavalo "u domovima ljudi", gdje oni to nisu očekivali, te tako postalo "dio svakodnevnice"³³.

Ukoliko posmatramo rat koji se desio na području Bosne i Hercegovine, ali i širom bivše Jugoslavije, jasno je da su mediji korišteni u svrhu propagande i ratnog huškanja sa svih strana. Uprkos brojnim primjerima u kojima su prekršene etičke norme izvještavanja o sukobu, još uvijek nijedan novinar ili urednik nije krivično odgovarao za poticanje nasilja. Međutim, pozitivan primjer određenog suočavanja sa kršenjima novinarskog kodeksa na našim prostorima došao je 2011. godine kada se Radio Televizija Srbije (RTS) oglasila saopćenjem kako bi se izvinila za svoj program 90'tih godina, a u kojem navodi da je "RTS više puta svojim priložima povredila osećanja, moralni integritet i dostojanstvo građana Srbije, humanističkih intelektualaca, pripadnika opozicije, kritički

³² Univerzitet Misourija, Sjedinjene Američke države -

<http://law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/nuremberg/nurembergstreicher.html>

³³ International Criminal Tribunal for Rwanda - Hassan Ngeze presuda <http://www.unict.org/>

usmjerenih novinara, pojedinih manjina, vjerskih zajednica i susjednih naroda i država"³⁴.

Iz navedenih primjera evidentno je da mediji imaju nevjerovatnu moć nad ljudima, te da u velikoj mjeri doprinose našoj percepciji stvarnosti. Istovremeno, posebno u vremenima nesigurnosti, poput ratnih sukoba, mediji dobivaju na još većem značaju. Obzirom da se građani sve više oslanjaju na njih kao izvor informacija, a istovremeno mediji bivaju kontrolisani od strane režima i institucija koje sprovode politiku kršenja ljudskih prava. Imajući to u vidu, jasno je da kada govorimo o tranzicijskoj pravdi, odnosno procesima koji imaju za cilj da uklone posljedice kršenja ljudskih prava, uloga medija je da u velikoj mjeri doprinese razbijanju onih podjela i predrasuda, koje je i sama pomogla stvoriti. Moć medija u tom smislu, nipošto se ne smije potcijeniti. Naime, dok osuda izvana ili sa strane u određenim situacijama može doprinijeti objektivnijem sagledavanju situacije, samo iskrena samokritika i promjena politike - primjerice kod medija - garantuje iskreno mijenjanje i razbijanje predrasuda.

Uloga masovnih medija, prema većini teoretičara jeste da informira, educira i zabavi javnost. Pojednostavljeno, dakle, svaki medij bi trebao građaninu pružiti pravovremenu i kvalitetnu informaciju, koja će mu biti novost, a istovremeno je prezentirati na zanimljiv način. Ukoliko posmatramo bilo koji od četiri stuba tranzicijske pravde - od prava na istinu, pravdu i reparacije za žrtve, ili čak garancije neponavljanja kršenja ljudskih prava - jasno je da je upravo uloga medija da informacije o ovim procesima širem građanstvu prezentira na objektivan i profesionalan način, pravovremeno, tako ih educira o tome koji se procesi dešavaju u cilju ponovne izgradnje povjerenja u sistem, pomirenja, te da te informacije obradi na kvalitetan, zanimljiv i prihvatljiv način, kako bi one bile najlakše shvaćene.

Istina u medijima

Nekadašnja glasnogovornica Haškog tužilaštva Florence Hartmann je u stručnom radu o ulozi medija u procesima poslijeratnog pomirenja u zemljama bivše Jugoslavije navela da su mediji i novinari dužni pomoći da se utvrđene činjenice plasiraju u javnost, odnosno da osiguraju da se prihvaćenom naracijom ne maskiraju zlodjela koja su nanijela veliku patnju i da se ne zanemaruju bolna iskustva drugih grupa, uključujući i nasilje počinjeno od strane državnih aparata u slučaju međunarodnog sukoba kao što je bio slučaj u bivšoj Jugoslaviji. "Nažalost, veoma mali broj medija i novinara u regionu je prihvatilo ovaj zadatak. Mediji su u prošlosti najčešće igrali značajnu ulogu u eskalaciji nasilja i masovnih kršenja ljudskih prava šireći govor mržnje, dehumanizujući protivničku stranu i promovišući ratnu politiku. Oni, stoga, imaju posebnu dužnost da se 'iskupe' za ratno-huškačko novinarstvo tako što će pomoći da se smanji broj laži", smatra Hartmannova³⁵.

³⁴ <http://javniservis.me/2011/06/01/rts-se-izvinio-za-govor-mrznje-iz-devedesetih/>

³⁵ Florence Hartmann, Uloga medija u procesima poslijeratnog pomirenja na prostoru bivše Jugoslavije, Forum za Tranzicionu pravdu, decembar 2012.

Kada govorimo o prvom stubu tranzicijske pravde, odnosno pravu na istinu, tu se radi o nastojanjima države da otkrije istinu o kršenjima ljudskih prava i razlozima za njih, zatim istini o nestalim osobama i njihovim sudbinama, kroz ekshumacije, komisije za istinu i pomirenje te pisanja historije. Već na prvi pogled, postaje jasno da se ovi procesi, javnog govorenja o zločinima, formiranja komisije za istinu, a posebno proces traganja za nestalim, vrši od strane predstavnika javnosti, žrtava ili države, ali nikako ne obuhvata cjelokupno društvo. U cilju osiguranja, kakve takve, uključenosti najšireg mogućeg kruga društva u te procese, ključno postaje da se osigura svojevrsno partnerstvo s medijima. Mediji jedini drže ključ kojim je moguće doprijeti do širokih masa istovremeno. Ukoliko se ne obezbijedi saradnja s medijima, procesi tranzicijske pravde, posebno u sferi govorenja istine, mogu imati kontra efekat.

Naime, svjedoci smo da na prostorima bivše Jugoslavije već nekoliko puta pokrenuta ideja bilo lokalnog ili regionalnog mehanizma za javno govorenja o zločinima, ali da su sve ove inicijative dočekane sa nepovjerenjem i nerazumjevanjem u društvu. Dio problema, svakako je u tome da mediji nisu uradili svoj posao, odnosno da nisu informacije o ovim komisijama za istinu prezentirali društvu informativno, edukativno i na zanimljiv način. Autorice Lisa Laplante i Kelly Phenicie su pišući o izazovima komisije za istinu u Peruu 2010. godine navele kako "komisije za istinu ne mogu ostvariti pomirenje same, jer njihov učinak ovisi u potpunosti o tome kako se medijski izvještava o njima. Ukoliko se podcijeni značaj javnog mnijenja na procese tranzicijske pravde, dolazi do pojačavanja podjela u društvu. Kako ne bi došlo do toga, treba se osigurati podrška reformi lokalnih medija"³⁶.

Medijska pravda

Možda i najkonfliktnija uloga medija - obzirom na prethodno elaboriranu ulogu, koju su ti isti mediji igrali u promociji i često otvorenom poticanju na zločine - jeste upravo izvještavanje o suđenjima za ratne zločine. Svjedoci smo da se u bosanskohercegovačkoj stvarnosti ratni zločini i dalje koriste u svrhu promocije podjela na etničkim linijama, te da je vrlo malo objektivnog izvještavanja iz sudnica. Suđenja za zločine i kršenja ljudskih prava počinjena tokom rata ili sukoba dešavaju se u malim sudnicama, a obzirom na činjenicu da te pravosudne institucije državnih aparata također prolaze kroz procese otvaranja prema javnosti, ukoliko izostaje objektivno, temeljito i trajno medijsko izvještavanje o njima, sasvim sigurno će izostati i istinsko suočavanje javnosti i društva sa nedjelima. Kroz prenose suđenja za ratne zločine ili izveštavanje o njima, kako navodi Florance Hartmann, mediji imaju mogućnost da stvore novu platformu za javni diskurs, diskusije i analize u koje bi se uključila neka nova publika i mlađa populacija post-konfliktnih društava. "Ovakva uloga medija posebno je važna kad znamo da ne postoje mehanizmi države kojima bi se činjenice utvrđene pred međunarodnim ili domaćim sudovima institucionalizovale i uvrstile u školske programe. Mediji takođe mogu igrati značajnu ulogu u stvaranju kritičkog mišljenja i razvijanja empatije"³⁷.

³⁶ Lisa Laplante i Kelly Phenicie, *Media, Trials and Truth Commissions: 'Mediating' Reconciliation in Peru's Transitional Justice Process*, Oxford library, 2010.

³⁷ Florance Hartmann, *Uloga medija u procesima poslijeratnog pomirenja na prostoru bivše Jugoslavije*, Forum za Tranzicionu pravdu, decembar 2012.

Jedan od ključnih ciljeva suđenja pojedincima za kršenja ljudskih prava jeste upravo individualizacija krivice, odnosno uklanjanje bremena kolektivnih podjela, demonizacije i krivice, koji je neminovni dio rata i drugih sukoba. Ovaj proces osiguravanja da počinitelji najgorih kršenja ljudskih prava imaju ime i prezime, ključan je za samo pomirenje u društvu. Iako odgovornost za pomirenje nije po sebi jedna od obaveza međunarodnih ili lokalnih sudova koji procesuiraju ratne zločine, ipak proces individualiziranja krivice svakako opušta odnose među različitim grupama u društvu. Ipak, taj proces je jedino moguć ukoliko se društvu dopusti značajna količina informacija o suđenjima, institucijama koje vode ove procese i drugim pitanjima vezanim za njih.

Na prostorima bivše Jugoslavije, svjedoci smo da postoji vrlo ograničeno povjerenje u pravosudni sistem, kao i da je ugled Međunarodnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) prilično loš. Razlog za ovo jeste upravo izostanak medijskog pokrivanja suđenja, koji je često rezultat pretjerane zatvorenosti pravosudnih institucija. Upravo zbog te zatvorenosti, mediji često odlučuju da ne izvještavaju o suđenjima, što onda dovodi do pogrešne slike u javnosti o tome koliko je takvih procesa i na koji način se oni procesuiraju. Postojanje specijalizovanih agencija koje izvještavaju o suđenjima za ratne zločine, poput SENSE-a iz Haškog tribunala ili Balkanske istraživačke mreže BIRN u BiH - donekle omogućavaju dostupnost objektivnih i profesionalnih informacija sa suđenja, ali dok god se u proces izvještavanja ne uključe i javni emiteri, uspjeh i doseg je ograničen.

Eksperti za medije Monroe Price i Nicole Stremlau iz Univerziteta u Pensilvaniji i Oksfordu tvrde da bez pravilne medijske strategije "pitanja identiteta", procesi tranzicijske pravde, ne mogu da dosegnu svoj puni potencijal. Naime, njihov je stav da zbog rana prouzrokovanih kršenjima ljudskih prava, često se više obraća pažnja na to ko govori, nego na ono šta govori. Medijska uloga, u rješenju ovog problema, jeste da prevaziđe problem "identiteta" i pruži objektivne informacije. "Tranziciona pravda se dešava u kontekstu gdje se stari kartel vlasti, koji ima karakteristike dominacije i kontrole svih narativa, mijenja, a novi medijski narativ se stvara. U tim momentima, korisno je odrediti koje će se medijske strategije koristiti kako bi se došlo do najboljih rezultata"³⁸.

Žrtve i novinari, institucija i mediji

Slične probleme, nailazimo i kada sagledamo preostala dva stuba tranzicijske pravde, odnosno prava na reparacije žrtvama i porodicama stradalih, kao i institucijske reforme, u sklopu garancija neponavljanja masovnih kršenja ljudskih prava. Ukoliko posmatramo značaj pravilnog i objektivnog medijskog izvještavanja o materijalnim i nematerijalnim reparacijama - na primjer usvajanju zakona o žrtavama torture, koji će omogućiti naknadu za preživljene traume ili izgradnji memorijala žrtvama - jasno je da ukoliko izostane medijski pritisak, centri političke moći neće osjećati obavezu da implementiraju te svoje obaveze. Nadalje, svjedoci smo u bosanskohercegovačkoj

³⁸ Monroe Price i Nicole Stremlau - "Ka sveobuhvatnijoj strategiji komuniciranja", Međunarodni žurnal komunikacija, 2012. godina

stvarnosti, koliku emotivnu moć podjela imaju memorijali žrtvama rata u BiH, koji su jako često meta dnevnopolitičkih prepucavanja.

Istovremeno, procesi demokratizacije društva, odnosno, postavljanja sistema kontrole, koji će osigurati da se uslovi koji su doveli do masovnih i sistematskih kršenja ljudskih prava ne ponove, zahtijevaju učešće onih za koje se ti sistemi prave - odnosno društva. Proces i vetinga, lustracije, reformi policijskih, administrativnih i pravosudnih institucija spadaju u sferu osiguranja vladavine prava, ali su i najvidljiviji u lokalnim zajednicama od svih procesa tranzicijske pravde. Upravo zbog toga, oni moraju biti stavljeni pod medijsku lupu, te samim tim i na sud javnosti i društva.

U zaključku vrijedi naglasiti da je najbolje razumijevanje uloge medija u procesima tranzicijske pravde kao jednu vrstu kanala veze, koji različite procese i mehanizme iz institucija vlasti, radnih grupa i sastanaka udruženja, prebacuje u javnu sferu, odnosno dostavlja i tumači informacije širokoj javnosti. Sam ovaj opis naglašava značaj i odgovornost koji mediji imaju, stoga je ključno razvijati demokratske i odgovorne medije, koji će pospiješiti, a ne ograničavati procese pomirenja i tranzicijske pravde.

ULOGA ORGANIZACIJA CIVILNOG DRUŠTVA U PROCESIMA TRANZICIJSKE PRAVDE

Denis Džidić

Organizacije civilnog društva - poznate i kao nevladin sektor - nisu moderni izum, ali u posljednje vrijeme postaju sve značajnije u promociji ljudskih prava i univerzalnih vrijednosti širom svijeta. U posljednjih petnaest godina, svjedoci smo dramatičnog porasta broja, značaja i kapaciteta različitih organizacija civilnog društva koja nastoje da se bore za prava građana i interesnih grupa. Prema službenim podacima Svjetske banke, broj međunarodnih organizacija civilnog društva od 1990. do 2006. porastao je sa 6.000 na preko 50.000. Takav rast pokazuje ekspanziju nevladinog sektora širom svijeta. Postoje različiti tipovi i definicije civilnog društva, ali jedna od najboljih opisuje ovaj sektor kao "široki spektar nevladinih ili neprofitnih organizacija koje postoje u javnom životu, izražavajući interese i vrijednosti svojih članova i drugih na osnovu etičkih, kuturoloških, političkih, religijskih ili filantropskih principa".

Tranziciona pravda, kao disciplina, bavi se procesima i problemima sa kojima se suočava svako društvo koje je u prošlosti trpilo masovna kršenja ljudskih prava. Iako najčešće povezivana sa kršenjima ljudskih prava tokom rata, tranziciona pravda se bavi masovnim kršenjima prava i u drugim slučajevima, poput temeljnih promjena u vlasti - od autoritarnih, do demokratskih. Pod terminom Tranzicijska pravda, vrlo često se podrazumijevaja niz različitih procesa čiji je cilj da se uklone posljedice masovnih povreda ljudskih prava. Cilj ove discipline jeste da ukloni prepreke harmonizaciji odnosa u novonastaloj društvenoj stvarnosti. Zadatak procesa tranzicijske pravde jeste stvaranje takvih okolnosti - koje će omogućiti vladavinu prava, pomirenje i uklanjanje nasilja, te služiti kao prevencija budućih sukoba. Prema Međunarodnom centru za tranzicionu pravdu, postupci tranzicione pravde obuhvataju: pozivanje kršilaca ljudskih prava u prošlosti na odgovornost putem krivičnog gonjenja, reparacija za žrtve, transformacija sistema bezbjednosti, te reformisanje javnih institucija da bi se spriječilo ponovno kršenje ljudskih prava

U principu, masovna kršenja prava građana, vrlo često su systemska i iza njih stoje sistemi, odnosno države. Upravo zbog ovoga, u cilju ispunjenja ciljeva tranzicijske pravde sistemi imaju obaveze da osiguraju žrtvama kršenja prava na istinu, pravdu, reparacije te da garantuju da se kršenja neće ponoviti.

Stubovi Tranzicijske pravde

Čak i površan pregled gore navedenih obaveza sistema, odnosno država, u procesima tranzicijske pravde, otkriva da su upravo vladini, službeni sistemi, oni koji moraju u najvećem obimu nositi proces odgovornog suočavanja s prošlošću. Demokratizacije institucije, demilitarizacija, osiguravanje kompenzacija i krivično procesuiranje odgovornih, sve su zadaci državnih organa, i stoga postavlja se pitanje, koja je onda uloga civilnog društva u ovim procesima.

Odgovor je da uprkos tome što na papiru procese tranzicijske pravde nosi država, u stvarnosti, obzirom da su državni sistemi i oni koji su najodgovorniji za kršenja prava, stvarno teret suočavanja s prošlošću nose organizacije civilnog društva. Brojne procese, poput javnog govorenja o zločinima, javnim izvinjenjima, stvaranja arhiva nestalih ili poginulih - u Bosni i Hercegovini, ali i drugim mjestima - za sada nose isključivo nevladine organizacije, a ne vladin sektor. Međutim, čak i na poljima, u kojima država mora voditi procese, poput krivične pravde, uloga civilnog društva je da nadgleda ove procese. Na engleskom jeziku termin za organizacije civilnog društva jeste 'watchdog', što bi se u našem jeziku prevelo kao 'pas čuvar'. Upravo u tom terminu leži odgovor na pitanje koja je uloga organizacija civilnog društva - filantropskih udruženja koja se bore za ljudska prava - naime, njihov zadatak je da kao pas čuvar prate procese koje države moraju izvršiti, ocijenjivati kvalitet reformi, vršiti pritisak i ubrzavati reforme i komunicirati javnosti sve probleme i izazove sa kojima su procesi tranzicijske pravde suočeni. Organizacije civilnog društva koje su uključene u procese tranzicijske pravde mogu biti različite - od religijskih organizacija koje promoviraju suživot, organizacija promocije ljudskih prava, organizacija koje pružaju pravnu pomoć žrtvama ili njihovim porodicama - ali možda najaktivnije u BiH, su organizacije žrtava rata, te medijske organizacije.

Istina i javnost

Kada govorimo o prvom stubu tranzicione pravde, odnosno pravu na istinu, moramo prvo naglasiti da je zadatak ovog procesa osiguranje javnog priznanja svim žrtvama da su se zločini i kršenja prava dogodila. U određenom broju zemalja oformljene su i državne komisije za kazivanje istine, ali u regionu bivše Jugoslavije, ovaj proces nose isključivo organizacije civilnog društva. Predvođeni udruženjima žrtava, ove nezvanične inicijative imaju "prednosti u slučaju kazivanja istine na lokalnom nivou. Štaviše, u nekim kontekstima državne komisije nisu moguće zbog političkih ograničenja,

neefikasnosti, političkog kompromisa, ili sami aktivisti za ljudska prava i njihovi saveznici u vladama nisu zainteresovani da se one stvore. U ovakvim kontekstima, nezvanične inicijative predstavljaju jake alternative i mogu biti viđene kao legitimniji izbor u procesu traganja i otkrivanja istine o prošlosti".

S druge strane, obzirom na teške posljedice ratne propagande putem medija u ratu u BiH, u poslijeratnom periodu međunarodna zajednica je izdvojila značajne donatorske iznose u cilju stvaranja medija koji će promovirati mir i suživot. U cilju promocije ovih vrijednosti oformljene su nevladine medijske organizacije, čiji je zadatak da istinito, objektivno i profesionalno izvještavaju o procesima tranzicijske pravde i pomirenja. Ukoliko ponovo razmotrimo tabelu stubova tranzicijske pravde, uvidjećemo da većina tih procesa, iako se tiče širokog kruga građana, nije sama po sebi javna.

Suđenja za ratne zločine se dešavaju u sudnicama, komisije za istinu imaju svoje sastanke, reforma i demokratizacija institucija je unutrašnji proces vlada, što u prevodu znači da ovi procesi mogu proći i potpuno nezapaženo ukoliko se o njima ne izvještava stalno i objektivno. Još i gore, građani, poljuljanog povjerenja kao posljedica kršenja njihovih prava, vrlo lako mogu postati žrtve manipulacije i laži. Stoga je medijsko izvještavanje o ovim procesima iznimno značajno. U Bosni i Hercegovini se izvještavanjem o procesima tranzicijske pravde bave Institut za izvještavanje o ratu i miru, Balkanska istraživačka mreža i Radio Slobodna Evropa putem svoje specijalizovane emisije Pred licem pravde. U moru medijskih manipulacija pri izvještavanju o ratu i kršenju ljudskih prava, zadatak ovih agencija i medija jeste da stvore zajedničke narative i da putem istine razbiju stereotipe i izgrade zajedničku bazu nad kojom se može graditi istina.

S druge strane, udruženja porodica nestalih, bivših logoraša ili žrtava rata su ključni u procesima suočavanja s prošlošću obzirom da oni po svojoj prirodi prikupljaju informacije i podatke o zločinima i kršenjima ljudskih prava. U BiH, jedini do sada stvarni pokušaj stvaranja sveobuhvatne baze podataka ubijenih u rat učinio je nevladin sektor. Na sličan način, prvi podaci o broju nestalih, mogućim lokacijama masovnih grobnica, o stradanjima u ratu i logorima su došli, pa i u velikoj mjeri i danas dolaze iz organizacija žrtava rata ili porodica nestalih. Kao što je prethodno spomenuto, jedini do danas pokušaji stvaranja komisija za istinu, došli su iz organizacija civilnog društva.

Danas najjače nevladine organizacije u BiH, jesu upravo udruženja bivših boraca, logoraša, žrtava torture. Dok državne organizacije su prvenstveno bazirane da na tehnički način rješavaju predmete ratnih zločina ili reformi, organizacije civilnog društva su te koje stvarno rade na izgradnji mira. Uloga civilnog društva jeste da doprinese premošćavanju međuetničkih i unutaretničkih rascjepa. "Civilno društvo ima potencijal da prevaziđe ograničenja inicijativa na polju tranzicione pravde koje sprovode države i koje su zasnovane na suđenjima. Ljudima kojih se procesi tranzicione pravde direktno ticu (žrtve, bivši borci, porodice stradalih) ono može pružiti osećaj učešća u procesima suočavanja sa nedavnim zločinima. Takva depolitizacija je nužan preduslov svakoj smisljenoj konsolidaciji države, posmatranoj kroz sposobnost za izgradnju države".

Strategija, konsultacije i nadzor reformi

Kada govorimo o procesima krivične pravde - odnosno prava na pravdu - i u ovom segmentu je iznimno značajna uloga udruženja žrtava, medijskih nevladinih organizacija, te drugih NVO-a. Naime, udruženja žrtava su ta koja vrše pritisak na tužilaštva u svim nivoima da vrše istrage efikasno, brzo i kvalitetno. Oni imaju podatke i odličan su izvor svjedoka brojnih zločina. S druge strane, obzirom da široko građanstvo nema pristupa svim sudnicama, objektivno sudsko izvještavanje je ključno kako bi se stekao osjećaj sigurnosti u pravosuđe i kako bi se približio rad sudova građanima. Na taj način se ohrabruju svjedoci, ali uz to se i stvara određeni arhiv sudski utvrđenih činjenica koji u budućnosti može biti odlična platforma za razgovaranje o zajedničkim narativima.

Uloga organizacija civilnog društva u promoviranju prava žrtava na reparaciju također je vrijedna spomena. Naime, prema teoriji tranzicijske pravde, reparacije mogu biti materijalne ili nematerijalne. Materijalne reparacije su isplate u vidu novca, za pretrpljenu bol, poput isplata bivšim logorašima ili žrtvama silovanja. Prema procjenama u BiH postoji oko 200.000 žrtava torture, ali oni nemaju pristup pravima, obzirom da BiH nema krovni Zakon o žrtvama torture. Nacrt zakona je rađen više puta, ali svaki put je povučen i trenutno udruženja logoraša sa svih strana u BiH zajednički rade na lobiranju kako bi se usvojio zakon koji bi im omogućio pristup elementarnim pravima. U cilju osiguranja svojih prava zbog pretrpljenih torture, brojna udruženja logoraša su podnijela građanske tužbe u kojima su optužili entitete u BiH za pretrpljene patnje tokom rata u različitim logorima. Veliki broj ovih tužbi je prihvaćen i sada se BiH suočava sa milionskim tužbama, koje ne može isplatiti.

S druge strane, ukoliko govorimo o nematerijalnim reparacijama, poput javnih izvinjenja ili memorijala - također vrijedi spomenuti da se općinski, entitetski ili državni organi u BiH još uvijek suštinski nisu počeli ozbiljno baviti memorijalima, stoga su spomenici za sada skoro potpuno ostavljeni u rukama nevladinih inicijativa.

U konačnici, kada posmatramo procese institucijalnih reformi u cilju garancije neponavljanja, iako je ovo suštinski posao vlasti, civilni sektor svejedno ima iznimno značajan zadatak nadzora ovakvih procesa. Svjedoci smo da se udruženja prognanih povratnika često protive radu određenih osoba u policiji ili opštini, koji se povezuju sa kršenjima ljudskih prava. Upravo na ovaj način, uz obavezno medijsku popraćenost, objektivno informisanje, organizacije civilnog društva uticu na stvarnost u kojoj živimo.

Odličan primjer uključenosti civilnog društva u procese tranzicijske pravde viđen je pri radu na Strategiji tranzicijske pravde u BiH koji je započet u martu 2010. godine. Naime, tokom rada na ovom dokumentu, ekspertna radna grupa, održala je niz javnih konsultacija i sastanaka sa udruženjima žrtava, organizacijama za ljudska prava i drugim nevladinim organizacijama, u cilju "osiguranja saglasnosti u pogledu sistemskih rješenja koje strategija nudi".

CIVILNO DRUŠTVO U BiH I TRANZICIJSKA PRAVDA

Vehid Šehić

U procesu sučavanja sa prošlošću sa sigurnošću se može reći da je uloga jednog dijela civilnog društva u Bosni i Hercegovini nemjerljiva. Ako analiziramo uopšte društveni i politički ambijent u Bosni i Hercegovini tokom rata kao i u postratnom periodu, koji nažalost i danas traje, akteri političkog života u Bosni i Hercegovini još uvijek nisu spremni da otvoreno govore o ratu, zločinima kao i vrlo teškim posljedicama koje je rat ostavio kako na pojedince tako i uopšte na društvo, što se može vidjeti i iz istupa političara koji vrlo često u svojim nastupima o tom vremenu govore vrlo neobjektivno i nekritički optužujući uvijek drugu stranu da je kriva.

Kao rezultat toga mi živimo vrijeme u tri istine koje su nažalost našle svoje mjesto u javnom diskursu, a istovremeno u obrazovnom programu, što može imati nesagledive posljedice. Jedini koji su imali dovoljno građanske hrabrosti da o ratu a i posljedicama rata govore na osnovu činjenica su predstavnici nekih nevladinih organizacija u Bosni i Hercegovini.

Analizirajući ratni period u Bosni i Hercegovini lako je uočiti da nije postojalo razvijeno civilno društvo, a niti nevladin sektor, te su isključivo političari a i mediji kreirali svoje istine o ratu koji je za neke bio agresorski a za druge građanski. Ono što treba naznačiti da je nažalost zaživjela i teza da se u odbrambenom ratu ne mogu vršiti ratni zločini, a teza koja je došla iz Hrvatske, i da se za to ne može odgovarati, možda je imala za rezultat da danas imamo posljedice, kada su u pitanju ubijanja i razaranja, daleko veće nego što bi možda bile.

U ratno vrijeme, mora se napomenuti da je Forum građana Tuzle, kao građanska inicijativa osnovana u februaru 1993. godine, bila možda jedina grupacija koja je pokušavala na objektivnan način gledati na rat i svojim je aktivnostima upozoravala kako javnost u u Bosni i Hercegovini tako i šire na sve brutalnosti rata boreći se protiv svih onih koji su kršili međunarodno humanitarno pravo bez obzira na njihovu etničku ili neku drugu pripadnost, pokušavajući da se bori protiv generalizacije zločina ističući uvijek da zločin čini pojedinac sa svojim imenom i prezimenom, pokušavajući razbiti stereotip da postoje srpski, hrvatski ili bošnjački zločini, ističući u ratno vrijeme da se zločin mora individualizirati.

Neposredno nakon završetka rata došlo je do formiranja nekoliko nevladinih organizacija koje su se u svojim aktivnostima bavile zaštitom ljudskih prava, pokušavajući otvoreno govoriti o ratnim zločinima, žrtvama i drugim posljedicama rata, ne na osnovu doživljaja o nečemu, jer doživljaj kao lično gledanje pojedinca nesporno ima i subjektivan ali i emotivan karakter a iznošenje činjenica o dešavanjima stvara daleko objektivniju sliku o svemu što se dešavalo.

Dvanaest organizacija civilnog društva u cilju zajedničkog i snažnijeg uticaja, su u avgustu mjesecu 1996. godine osnovali Građanski alternativni parlament, što

predstavlja i prvu mrežu nevladinih organizacija u Bosni i Hercegovini, a koje su bile iz čitave Bosne i Hercegovine (Tuzla, Mostar, Sarajevo, Banja Luka, Livno, Trebinje, Bijeljina, Zenica, Bihać), čiji je cilj u prvom redu bio da krenu u izgradnju mira, razumijevanja i povjerenja među građanima Bosne i Hercegovine, suprotstavljajući se u to vrijeme opšte prihvaćenom stavu da su zločinci samo iz onog drugog naroda, dok su istovremeno mnoge svoje zločince predstavljali herojima rata. Upravo djelovanjem ovih nevladinih organizacija stvarala se kritična masa unutar bh društva koja je prihvatila nespornu činjenicu da su zločine činili svi, istina ne u istom omjeru i da niko ne može amnestirati bilo koji zločin a time i zločinca jer bi to bila jedna vrsta saučesništva.

Mora se napomenuti da je krajem 1997. godine Forum građana Tuzle pokrenu inicijativu za osnivanje Komisije istine i pomirenja, te da su se toj inicijativi odmah priključili Helsinški odbora za ljudska prava Republike Srpske iz Bijeljine, Helsinški komitet za zaštitu ljudskih prava Bosne i Hercegovine i Krug 99 iz Sarajeva, te je ova inicijativa dobila podršku i šireg kruga, kako aktera civilnog društva tako i nekih političkih stranaka kao i određenih predstavnika vjerskih zajednica. Ove aktivnosti su krunisane održavanje međunarodne konferencije u Sarajevu, u februaru 2000. godine, na kojoj su učestvovali predstavnici civilnog društva, politike, vjerskih zajednica, nezavisnih intelektualaca kao i predstavnici Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju. Ovu našu inicijativu podržali su mnogi iz Evrope i svijeta a posebno predstanci Komisije za istinu i pomirenje iz Južnoafričke unije (Desmod Tutu, Alex Boraine i drugi), kao i prvi tužilac Haškog tribunala Richard Goldstone. Naš cilj je bio da se utvrđuju činjenice a ne odgovornost jer smo smatrali da odgovornost treba da utvrđuju druge institucije. I na toj konferenciji se vidjelo da postoje različita gledanja. Nakon ovog je osnovano posebno udruženje građana „Istina i pomirenje“ koje je izradilo zakon o Komisiji za istinu i pomirenje, koji je predat nadležnim institucijama BiH jer smo smatrali da iza ove ideje treba stati država, ali nažalost ni tada kao i ni sada ne postoji politička volja za istinskim utvrđivanjem činjenica.

Možda je to bilo razumljivo u ono vrijeme jer su mnogi akteri političkog života bili u prvom redu politički odgovorni za rat u BiH a neki i krivično što se može vidjeti iz presuda Međunarodnog suda za bivšu Jugoslaviju.

Ono što takođe treba naglasiti da je upravo jedan dio civilnog sektora u Bosni i Hercegovini uspostavio veze sa antiraktinim aktivistima iz zemalja našeg okruženja jer smo smatrali da se istina i činjenice o ratu u BiH moraju utvrđivati i u tim državama zbog njihovog aktivnog učešća u tom periodu i taj antiratni pokret koji je objedinio preko stotinu nevladinih organizacija iz regiona i djelovao pod nazivom „Civilni dijalog“, koji je osnovan 1996. godine u Tuzli, sa ciljem da se što prije utvrde činjenice, da se tim činjenicama bave institucije države a da pokušamo graditi društvo bez stereotipa i predrasuda, i da pokušamo graditi jedan sasvim drugačiji društveni ambijent sa drugačijim vrijednosnim kriterijumima kako u BiH tako i u našim susjednim državama.

Ovim se sa sigurnošću može reći da su neki akteri civilnog društva u Bosni i Hercegovini daleko prije političara i nekih drugih uspostavljali te mostove saradnje u regionu, sa jednim ciljem da se na istinski način suočimo sa prošlošću, da se eliminiše stereotip koji je vladao „moji i vaši“ i da se zajednički borimo protiv svih onih koji su počinili ratne

zločine a istovremeno da pomognemo žrtvama, gledajući na njih kao na ljudska bića a ne kao na pripadnike etničkih grupa.

Mora se takođe naglasiti da je u kreiranju jednog drugačijeg odnosa prema ratu svojim radom doprinio i Međunarodni sud za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji, jer je prvi započeo sa procesuiranjem ratnih zločinaca a možda nije na odmet napomenuti da je u maju 1993. godine Forum građana Tuzle podržao osnivanje jednog takvog sudskog tijela jer smo smatrali da u našim državama neće postojati politička volja za procesuiranjem svih onih koji su počinili ratne zločine i da nam je iz tih razloga bio potreban jedan ovakav sud.

Manipulacije sa uzrocima rata, sa karakterom rata i danas traju. Ono što je bilo posebno tragično, manipuliralo se i sa brojem žrtava. I tu je civilno društvo, a tu u prvom redu mislim na Istraživačko dokumentacioni centar iz Sarajeva (IDC) koji je prvi sačinio relevantan spisak poginulih u Bosni i Hercegovini i time spriječio one koji su manipulirali sa brojem žrtava da još više produbljuju nepovjerenje i nerazumijevanje unutar bh društva.

Na kraju treba dodati značajan doprinos civilnog sektora u izradi strategije tranzicione pravde u Bosni i Hercegovini koja bi trebala da bude podržana i od Parlamentarne skupštine BiH i da kroz implementaciju te strategije vratimo dostojanstvo i pijetet žrtvama rata jer ćemo time pokazati poštovanje ali istovremeno učiniti sve da se na razne načine obezbjedi satisfakcija kako mrtvima tako i preživjelim žrtvama rata u Bosni i Hercegovini.

Ovo je i najvažniji zadatak civilnog društva u Bosni i Hercegovini, pri čemu treba dodati i činjenicu da ne možemo više živjeti u zabludama da je fašizam pobijeđen, da će mir i razumijevanje doći samo po sebi nego moramo imati snažnu ulogu u izgradnji mira kao naše trajne aktivnosti.

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

NORWEGIAN MINISTRY
OF FOREIGN AFFAIRS

Izdavanje ovog Zbornika omogućeno je uz finansijsku podršku Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Norveške i Federalno ministarstva inostranih poslova Švajcarske. Svi izneseni stavovi odražavaju mišljenje autora, ali ne i obavezno država i organizacija koje su finansirale njegovo izdavanje.